

TEMIDA TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 13. Mart 2010.

Tema broja

POMIRENJE

Izdaju:

© Víktimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampavanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Víktimološko društvo Srbije, Dositejeva 1a,
11000 Beograd, tel/fax: + 38111 3034232, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvíć-Petrović, dr Slobodan Savić,
dr Ivana Stevanović i dr Mirjana Dokmanović

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Dušan Cotič,
dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Nemačka, Japan) i dr Marc Groenhuijsen (Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Nevena Petrušić

Zamenica glavne i odgovorne urednice / Urednica teme broja:

dr Vesna Nikolić-Ristanović

Sekretar redakcije:

Nikola Petrović

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Redakcija časopisa:

dr Nevena Petrušić, dr Vesna Nikolić-Ristanović,
dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
dr Oliver Bačanović (Makedonija), dr Jo-Anne Wemmers (Kanada),
dr Biljana Simeunović-Patić, mr Ruth Jamieson (Velika Britanija), mr Sanja Ćopić
i Nikola Petrović

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK

343.98

ISSN

1450-6637

Tiraž:

500 primeraka

Štampa:

„Prometej”

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo:

Fondacija Friedrich Ebert Stiftung

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU
Br. 1, godina 13. Mart 2010.

Tema broja
Pomirenje

ČLANCI

Politike traume i pomirenja <i>Michael Humphrey</i>	9
Ponovno uspostavljanje pravde u Srbiji – Pomirenje i restorativna pravda u post-konfliktnom kontekstu <i>Stephan Parmentier Marta Valiñas Elmar Weitekamp</i>	23
Pomirenje sa sobom i drugima – Od pristupa ka modelu <i>Vesna Nikolić-Ristanović Jelena Srna</i>	43
Istraživanja o najadekvatnijim oblicima sećanja na prošlost i načinima za uspostavljanje poverenja na prostoru bivše Jugoslavije <i>Nikola M. Petrović</i>	59
Učesnici ratova kao graditelji mira <i>Novica Kostić</i>	73

PRIKAZI SKUPOVA

Okrugli sto: „Potrebe žrtava, regionalno povezivanje organizacija žrtava rata i pomirenje” <i>Nikola M. Petrović</i>	79

PRIKAZI FILMOVA

In my country <i>Nikola M. Petrović</i>	85

PRIKAZI KNJIGA

Brandon Hamber Transforming societies after political violence: Truth, reconciliation and mental health <i>Vesna Nikolić-Ristanović</i>	93

Theme
Reconciliation

SPECIAL ISSUE ARTICLES

The politics of trauma and reconciliation	
<i>Michael Humphrey</i>	9
Restoring justice in Serbia – Reconciliation and restorative justice in a post-war context	
<i>Stephan Parmentier</i>	
<i>Marta Valiñas</i>	
<i>Elmar Weitekamp</i>	23
Reconciliation with oneself and with others – From approach to model	
<i>Vesna Nikolić-Ristanović</i>	
<i>Jelena Srna</i>	43
Research about the most adequate forms of remembering the past and ways of establishing trust in the former Yugoslavia	
<i>Nikola M. Petrović</i>	59
War veterans as peace builders	
<i>Novica Kostić</i>	73

CONFERENCE REVIEWS

Roundtable: “Needs of the victims, regional connecting of war victims organisations and reconciliation”	
<i>Nikola M. Petrović</i>	79

FILM REVIEWS

In my country	
<i>Nikola M. Petrović</i>	85

BOOK REVIEWS

Brandon Hamber	
Transforming societies after political violence: Truth, reconciliation and mental health	
<i>Vesna Nikolić-Ristanović</i>	93

TEMA BROJA

Pomirenje

13. i 14. novembra 2009. godine u Beogradu je održana međunarodna konferencija pod nazivom „Mogući putevi ka pomirenju“. Organizatori su bili Viktimološko društvo Srbije i Fridrich Ebert Fondacija. Konferenciji je prisustvovalo 59 učesnika, iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Australije, Nemačke i Belgije. Učesnici su bili predstavnici različitih udruženja žrtava rata, kao i organizacija i institucija koje pružaju direktnu pomoć i podršku žrtvama, predstavnici boračkih udruženja, predstavnici organizacija civilnog društva koje se bave ljudskim pravima i suočavanjem s prošlošću, profesori fakulteta, istraživači, predstavnici sudova i ministarstava, novinari, itd.

Cilj konferencije bio je predstavljanje različitih inicijativa i aktivnosti značajnih za pomirenje, kao i rezultata istraživanja, uključujući istraživanja stavova građana, o mogućim putevima ka pomirenju u Srbiji i regionu. Pored toga, konferencija je imala za cilj i razmenu iskustava i ideja u vezi mogućih puteva ka pomirenju, i u tom smislu, posebno, traganje za najboljim modelima zadovoljavanja potreba žrtava i regionalnog povezivanja organizacija žrtava rata.

Najzad, Konferencija je imala za cilj i dolaženje do konkretnih preporuka, mera i aktivnosti vezano za prevazilaženje prepreka i povezivanje aktivnosti različitih organizacija, institucija i pojedinaca, kako u Srbiji, tako i na prostoru bivše Jugoslavije. Konferencija je predstavljala svojevrsnu priliku da se učine vidljivim mišljenja „običnih građana“, problemi sa kojima se suočavaju osobe koje su najdirektnije pogodžene ratom, kao i njihove ideje o mogućim putevima njihovog prevazilaženja. U tom smislu, za koncipiranje preporuka od posebnog značaja je bio okrugli sto pod nazivom „Potrebe žrtava, regionalno povezivanje organizacija žrtava rata i pomirenje“, na kome su učešće uzeli predstavnici organizacija žrtava rata iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Na osnovu ideja iznetih na konferenciji koncipirane su i usvojene sledeće preporuke:

Konkretnе inicijative i zalaganja unutar pojedinih zemalja

1. Zalaganje za besplatnu zdravstvenu zaštitu za logoraše i da se post-traumatiski stresni poremećaj uzme u obzir pri ostvarivanju prava.

2. Zalaganje za ponovno uspostavljanje predratnih autobuskih linija između Srbije i federalnog dela BiH odakle je u Srbiju došao najveći broj izbeglica.
3. Zalaganje za ostvarivanje naknade štete civilnim žrtvama rata.
4. Zalaganje za izmene propisa kako bi interno raseljena lica sa KiM mogla da konkurišu za stanove u Beogradu.
5. Zalaganje za formiranje multinacionalnog regionalnog RTV informativnog centra koji će se baviti pitanjima prava žrtava rata i omogućiti svim žrtvama u regionu da se više pojavljuju u javnosti i govore o svom stradanju.

Konkretnе inicijative i zahtevi prema međunarodnoj zajednici

1. Podržati inicijativu ukidanja pasoša između Srbije i Hrvatske.
2. Uputiti zahtev međunarodnoj zajednici (Evropskoj komisiji, ambasadama) da se ukinu vize BiH i ubrza ulazak BiH u Evropsku uniju, kao i da BiH dobije prednost u odnosu na Hrvatsku u tom pogledu, jer je vratila svu imovinu izbeglim i prognanim osobama, a Hrvatska nije.
3. Uputiti zahtev međunarodnoj zajednici (Evropskoj komisiji, ambasadama) da na države bivše Jugoslavije koje su bile u ratnom sukobu izvrši pritisak u cilju:
 - a. vraćanja stanarskih prava i druge imovine,
 - b. naknade štete žrtvama rata,
 - c. vršenja ekshumacije poznatih i otkrivanja nepoznatih grobnica,
 - d. postupanja u skladu sa međunarodnih dokumentima i, posebno, sa sporazumom o sukcesiji država bivše SFRJ,
 - e. da se ponovo oživi Sarajevska deklaracija,
 - f. da se dovrši mapa puteva.
4. Inicirati formiranje Međunarodnog suda za povratak imovine, sa međunarodnim sudijama, finansiranog od strane država bivše SFRJ.
5. Povezivanje sa sličnim postojećim inicijativama.

Udruživanje i saradnja

1. Raditi na udruživanju i unapređivanju saradnje različitih organizacija kako unutar pojedinačnih zemalja, tako i na nivou regiona.

2. Iskoristiti potencijal već postojećih oblika udruživanja i saradnje, posebno onih koji su već identifikovani kao dobar okvir za saradnju na nacionalnom i regionalnom nivou (na primer, Međunarodna organizacija za nestala lica, koordinacija nacionalnih udruženja porodica nestalih i ubijenih lica, Kuća mira u Kozarcu, Asocijacija Zajednička akcija za istinu i pomirenje i sl.).
3. Razvijati model odnosa među organizacijama koji obezbeđuje međusobnu podršku u ostvarivanju prava, i to kako na individualnom (podrška pojedincima da ostvare prava), tako na grupnom i širem društvenom planu (na primer, zalaganje kod državnih organa za donošenje zakona, kreiranje određene politike, itd.).
4. Razvijati konkretne oblike saradnje - zajedničke aktivnosti, na nacionalnom i regionalnom nivou, koje unapređuju ukupan proces bavljenja prošlošću i obezbeđuju finansijsku održivost organizacija.
5. Zajednički raditi na traženju novih donatora i rešavanju problema finansiranja organizacija koje nemaju dovoljno sredstava za rad.
6. Razvijati oblike komunikacije koji su bazirani na međusobnom uvažavanju, spremnosti za dijalog (da se sasluša i čuje) i otvorenosti ka različitom iskustvu i promeni.
7. Zajednički doprinos svih udruženja utvrđivanju istine o prošlosti putem:
 - a. popunjavanja Bosanskog Atlasa ratnih zločina,
 - b. prikupljanja usmenih istorija, dnevnika, pisama i sličnih dokumenata koji doprinose sećanju i međusobnom razumevanju patnje i gubitaka.
8. Povezivanje udruženja logoraša iz regiona i zajedničko utvrđivanje istine o logorima.

Inicijative u vezi budućih zajedničkih aktivnosti učesnika Konferencije

1. Napraviti bilten (knjigu) na srpskom i engleskom jeziku gde će biti opisano šta smo uradili i postigli, kao i šta planiramo da radimo, i distribuirati ga svim državnim organima u Srbiji, BiH i Hrvatskoj.
2. Planirati novu konferenciju sledeće godine na kojoj će se podneti izveštaj šta je u međuvremenu urađeno.
3. Planirati više tematskih skupova (na primer, o problemu oduzetih stanarskih i imovinskih prava izbeglica iz Hrvatske) i održati nivo mobilnosti i u periodu između dve godišnje konferencije.

4. Tražiti prijem u vladu Srbije i ministarstvima koja se bave problemima o kojima je raspravljanje na konferenciji.

Nakon Konferencije, dodeljene su i novoustanovljene nagrade VDS i to: nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava, nagrada za doprinos razvoju nekonfliktnog i sveobuhvatnog pristupa bavljenju ratom i ratnim zločinima „Treći put“ i nagrada talentovanom mladom istraživaču/istraživačici. Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava dodeljena je Slavici Peković, nagrada za doprinos razvoju nekonfliktnog i sveobuhvatnog pristupa bavljenju ratom i ratnim zločinima „Treći put“ prof. dr Jeleni Srni, dok je nagrada talentovanom mladom istraživaču/istraživačici dodeljena Ljiljani Stevković.

U ovom broju *Temide* objavljujemo većinu radova koji su prezentovani na Konferenciji, kao i prikaz okruglog stola „Potrebe žrtava, regionalno povezivanje organizacija žrtava rata i pomirenje.“ Pored radova koje objavljujemo, na konferenciji su predstavljeni i sledeći radovi: *Bosanski Atlas ratnih zločina* – Mirsad Tokača, i *Podrška žrtvama na sudu i pomirenje* – Slavica Peković, Ljiljana Voinović i Nikica Vidmar-Hamer

Ovom prilikom se još jednom zahvaljujemo svim učesnicima konferencije na konstruktivnom učeštu i ukupnom doprinosu koji su dali istraživanju mogućih puteva ka pomirenju, kao i donatorima, Friedrich Ebert Fondaciji i Ministarstvu nauke, na finansijskoj podršci konferenciji i objavljinju radova sa nje.

Vesna Nikolić-Ristanović

TEMIDA

Mart 2010, str. 9-22

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1001009H

Izvorni naučni rad

Politike traume i pomirenja

MICHAEL HUMPHREY*

*O*vaj rad istražuje tranzicionu pravdu, kao način prekidanja nasilja i konsolidacije mira. On se bavi tranzicionom pravdom kao izrazom konsenzusa tipa „nikad više“ – u smislu prevencije ili krivičnog procesuiranja zločina protiv čovečnosti. Rad ispituje tranzicionu pravdu kao izraz prava koje prolazi proces globalizacije, kao i implikacije koje to ima na obnavljanje vladavine prava i političkog legitimiteta u post-konfliktnoj državi. U pokušaju da se zauzme stav o balansu između pomirenja i projekata vezanih za pravdu, za centar politike tranzicione pravde uzeta je formulacija politike žrtve, osvete i ozlojeđenosti u odnosu korisnika i žrtava nepravde, koju je dao Robert Meister (2002). Ispituje se kako je diskurs o ljudskim pravima korišćen da se depolitizuje „žrtva“, usvajanjem individualnog koncepta nasilja umesto strukturalnog. Tvrdi se da je tranziciona pravda kao izraz globalizovanog prava bila uglavnom usmerena na održavanje mira radi prevladavanja iskustva zla iz prošlosti, ali da je pitanje nerešenog odnosa „korisnik nepravde – žrtva“ ponovo aktualizovano u pokretima za socijalnu pravdu i obnovljenim željama za krivično procesuiranje.

Ključne reči: tranziciona pravda, ljudska prava, viktimizacija, trauma.

Uvod

U doba posle završetka hladnog rata došlo je do dramatične ekspanzije u globalnoj „vladavini prava“ tako da je ona obuhvatila i upravljanje političkim konfliktima i nasiljem kroz širenje primene međunarodnog humanitarnog prava i zakona o ljudskim pravima (Teitel, 2002). Sa širenjem legalnih institucija, sudova i zakona, međunarodno pravo se povećalo po opsegu, ne samo u regulisanju odnosa između država, nego i u regulisanju odnosa države i

* Michael Hamfri je profesor na Univerzitetu u Sidneju na Odeljenju za sociologiju i socijalnu politiku. E-mail: michael.humphrey@sydney.edu.au

pojedinaca. Važan fokus u ovom proširenom opsegu međunarodnog prava je i prevencija zločina protiv čovečnosti. Posle nedavnih slučajeva masovnih ubistava – genocid u Kambodži i Ruandi, etničko čišćenje u Bosni, masovna nestajanja u Argentini i Čileu – došlo je do međunarodnog konsenzusa oko „nikad više“ projekata u cilju prevencije takvih dešavanja (odnosno makar intervencije kada do takvih dešavanja dođe) i procesuiranja zločina protiv čovečnosti kada se dogode, jer se primenom međunarodnog prava i pravde počinjenici odvraćaju od ponovnog vršenja zločina¹.

Prevencija je bila povezivana sa „humanitarnom intervencijom“, a krivično gonjenje sa „tranzicionom pravdom“, povratkom vladavine prava, državnog legitimiteata i uspostavljanjem mira. Oba pristupa su iskoristila razvoj međunarodnog prava da bi se opravdale intervencije u suverenim državama koje bi zaustavile nasilje, obezbedile sigurnost i ponovno uspostavile pravni i politički legitimitet tih država.

Ovaj rad će se fokusirati na ulogu tranzicione pravde, kao i na strategije rešavanja konflikata i pravne strategije povezane sa političkom tranzicijom iz perioda masovnog nasilja u demokratiju, u prevenciji daljeg nasilja i uspostavljanja legitimnog pravnog i političkog autoriteta. Rad istražuje pravosuđem preplavljenu politiku u okviru tranzicione pravde, što ima za cilj da se nasilje zaustavi, a mir konsoliduje.

Kao polaznu tačku ovaj rad uzima predlog nerešenog odnosa između korisnika² nepravde i žrtava nepravde u političkom konfliktu koji je dao Robert Meister (Meister, 2002). Pitanje „korisnik nepravde – žrtva“ bilo je u centru politike tranzicione pravde u pokušaju da se donese odluka o balansu između pomirenja i projekata vezanih za pravdu. Za Meister-a (2002) uloga ljudskih prava u osudi žrtve koja ne želi da se pomiri, kojoj on daje naziv „revolucionarna žrtva“, predstavlja depolitizaciju žrtava. Ovaj rad ispituje granice pravde proučavajući pitanja odgovornosti i legitimiteata države, kao i ograničenja ljudskih prava, analizirajući politike pomirenja. U radu se tvrdi da putanja politike ljudskih prava, povezana sa tranzicionom pravdom, otkriva da pitanje „koris-

¹ Iako su zločini protiv čovečnosti najčešće asociirani sa tranzicionom pravdom, „odgovornost da se zaštiti“ odnosi se i na genocid i na ratne zločine, pri čemu je svaki od ovih zločina definišan Statutom Međunarodnog krivičnog suda (Rimski statut).

² Reč je o strukturalnim korisnicima, odnosno onima koji su imali materijalne ili društvene pogodnosti od produžavanja vladavine starog režima i koji nekada nastavljaju da ih imaju i pod novim režimom. U kontekstu tranzicione pravde od njih se очekuje da se identifikuju sa individualnim žrtvama ili bar sa njihovom patnjom i da počnu sebe da posmatraju takođe kao žrtve, jer im je sada istina o starom režimu, koji su nekada podržavali, poznata – prim. prev.

snik nepravde – žrtva“ ostaje centralno pitanje i da je diskurs o ljudskim pravima korišćen za promociju koncepta nasilja sadržanog u individui nasuprot strukturalnom, koje je ostalo bez adekvatnog odgovora.

Tranziciona pravda

Tranziciona pravda se odnosi na niz sudskih i ne-sudskih postupaka na zločine protiv čovečnosti koji su se dogodili kao rezultat internog političkog konflikta. Primarni fokus tranzicije je globalna vladavina prava, ukorenjena u širenje međunarodnog prava i sudova, konsolidaciju regionalnih sudova za ljudska prava, kao što su Inter-američka komisija za ljudska prava (IACRH) i Evropski sud za ljudska prava (ECHR) u kontekstima krize nacionalnog suvereniteta i autoriteta. Tranziciona pravda promoviše strategije za postizanje pomirenja i pravde posle masovnih zločina. Iako je tranziciona pravda uvek vezana za pojedinačne slučajeve, sada je ona etablirana kao standardni pristup u menadžmentu političkih tranzicija u demokratiju, koji koristi komparativno učenje lekcija, pozajmljivanjem modela, kao i stvarnog angažovanja praktičara / profesionalaca, iz drugih zemalja koje su preživele sukobe, da primene svoje prethodno iskustvo.

Iako je fokusirana na globalnu vladavinu prava, tranziciona pravda postala je interdisciplinarno polje koje obuhvata: kriminologiju, međunarodno pravo, sociologiju, antropologiju, političke nauke, psihologiju i javno zdravlje vezano za presek „demokratizacije, zaštite ljudskih prava i rekonstrukcije države nakon konflikta“ (McEvoy, 2007: 412). Interesovanje različitih disciplina otkriva konkurenčne perspektive vezane za strategije zadržavanja eskalacije nasilja, isceljenja žrtava i postizanja socijalnog mira, kao i želje da ih globalni diskurs uokviri. Termin tranziciona pravda odnosi se na pristupe odgovornosti države i davanja priznanja i kompenzacije žrtvama tokom političke tranzicije ka demokratiji, sa ciljem okončavanja konflikta. Teitel je opisala tranzicionu pravdu i kao diskurs usmeren na „očuvanje minimalnog nivoa vladavine prava koja se identificuje sa očuvanjem mira“ (Teitel, 2003: 69).

Tranziciona pravda se odnosi na niz sudskih i ne-sudskih strategija usmernih na rehabilitaciju podeljenih društava kroz prihvatanje odgovornosti za vladavinu prava i povraćaj legitimite vlasti i administracije u državi (Teitel, 2000; Kritz, 1995; Elster, 2004; Roht-Arriaza & Mariecurrena, 2006). Njene osnovne elemente čine krivična gonjenja, saznavanje lokalnih istina, reforma krivičnog

pravosuđa i nova ustavnost. Dok je popularna slika tranzicione pravde u javnosti stvorena ulogom komisija za utvrđivanje istine u promociji isceljenja kroz istinu i pomirenje, u praksi to je u velikoj meri bio posao države vezan za njeno jačanje za pravedno procesuiranje i povećanu sigurnost (McEvoy, 2007).

Postoji velika distanca između tranzicione pravde kao globalnog prava i žrtava povreda ljudskih prava koje država nije uspela da zaštitи. Veza između globalnog prava i žrtava dešava se tako što globalno pravo poseže na dole, a žrtve posežu na gore. Posezanje na dole uzelo je formu krivičnog gonjenja pred međunarodnim krivičnim tribunalima i ponekad, nacionalnim sudovima, dok je posezanje na gore uključilo žrtve koje traže priznanje i podršku da podnesu svoje zahteve transnacionalnim telima za ljudska prava, često sa podrškom pravnika koji se bave ljudskim pravima, međunarodnih nevladinih organizacija i globalnih medija.

Posezanje uključuje legalizaciju zahteva i procesa. Iz državne perspektive od gore na dole (top-down) i njene podržavajuće infrastrukture, tranziciona pravda se bavi pravnom odgovornošću za političke zločine, reformu pravnog sistema i nacionalnim pomirenjem (Clarke i dr., 2008). Iz perspektive žrtava od dole na gore (bottom-up), tranziciona pravda uključuje podnošenje zahteva žrtava kroz „narative ostećenih“ (Engel, 2005) sa ciljem realizacije prava koje imaju kao građani. Izražavanje zahteva kroz diskurs prava pomaže da se uspostavi „subjektivna pozicija“ žrtve, kako bi se formulisali zahtevi baziрани na humanosti, a ne samo državljanstvu, i kako bi se zahtevalo od onih na pozicijama vlasti da odgovaraju za svoja nedela. Pošto zahtevi u vezi ostvarivanja prava obično predstavljaju traženje pravde tamo gde pravni lekovi nisu dostupni ili ne postoje, oni znače širenje zahteva izvan države i njenog neposrednog aparata, kako bi se apelovalo na „socijetalnu odgovornost“³ (Smulovitz, 2006) kroz dobijanje veće vidljivosti uz simultane procese mobilizacije (javni protesti), uključivanja medija (informisanje i oblikovanje javnog mnenja) i nacionalne ili međunarodne legalizacije (sudski postupci).

Nastanak projekata tranzicione pravde predstavlja specifičan trenutak u istoriji borbe građana za ostvarivanje prava. Kao što Gledhill ukazuje, korupcija i nekažnjavanje su već dugo bili u fokusu protesta u Latinskoj Americi i

³ Socijetalna odgovornost počiva na akcijama niza udruženja građana i pokreta, kao i medija u praćenju aktivnosti državnih zvaničnika, aktiviranja državnih službi i otkrivanju nedela vlade. Ona je neophodna kako bi pružila mehanizme izvan tradicionalnih vertikalnih oblika društvene kontrole kao što su izbori, za uključivanje šire javnosti u kontrolu aktivnosti vlasto-držaca – prim. prev.

nisu proizašli samo iz nedavnih političkih tranzicija ka demokratiji posle diktature (Gledhill, 2004). Međutim, ono što je posebno u vezi ovog istorijskog trenutka u borbi za prava je novi odnos građana prema globalizovanom pravu izvan države. S jedne strane, država postaje partner u globalizovanom pravu kroz usvajanje politike tranzicione pravde, a sa druge, pojedinci artikulišu svoje zahteve kao ljudska prava u transnacionalnim sudovima, tribunalima, pred međunarodnim nevladim organizacijama, koje se bave ljudskim pravima i u globalnim medijima. Teitel tvrdi da „ono što je novo je pojam da zakon, sam po sebi, može definisati ono što konstituiše mir i stabilnost na međunarodnom planu i dalje, kako bi on nekako mogao da pomeri politiku u cilju rešavanja međunarodnih konflikata (Teitel, 2002: 385).

„Tranziciona pravda“ je strategija za upravljanje „političkim tranzicijama“ koja podrazumeva trajanje, proces i cilj. Kao posledica toga, proučavanja tranzicione pravde su obično doživljavana kao dramatičan, privremen i transformativni proces. Zamišljena su sa strukturom koja vodi računa o prelasku iz jednog stanja u drugo, u kojem je tranzicija prelazna faza u transformaciji jednog socijalnog statusa u drugi (van Gennep, 1977). Stoga su komisije za utvrđivanje istine, fokusirane na žrtve, bile često analizirane kao dramatični rituali (Borneman, 1997; Feldman, 2002; Humphrey, 2002; Wilson, 2001, 2003). Međutim, sa dužim uvidom u rezultate strategija tranzicione pravde koji imamo u današnje vreme – prva komisija za utvrđivanje istine je osnovana u Argentini 1983. godine⁴ (Teitel, 2003) – dramatični aspekt tranzicione pravde se bolje razume kao faza u dugotrajnjem procesu koji uključuje tekuću rekonstrukciju države, reformu pravosudnog sistema, građenje poverenja, pomirenje i pravdu. Inicijalni period političke tranzicije ima drugačije značenje u svetu tekućih problema država u procesu demokratizacije, koje su se suočile sa problemima poverenja u državne institucije, pogotovo pravosuđe i policiju. Teitel čak opisuje tranzicionu pravdu kao uobičajeni uslov globalne politike, iskazan kroz stvaranje stalnog međunarodnog krivičnog suda, koji će procesuirati „zločine protiv čovečnosti kao rutinsku stvar u međunarodnom pravu“ (Teitel, 2003: 90). Duffield-ov koncept „globalnog liberalnog upravljanja“- ideje transnacionalnog povezanog upravljanja kroz međunarodne nevladine organizacije, agencije i biznis, kako bi države upravljale drugim neuspešnim državama – predlaže sličnu normalizaciju upravljanja konfliktima u kontekstu smanjene

⁴ Argentinska nacionalna komisija za nestale osobe (CONADEP) nije nazivana komisijom za utvrđivanje istine, niti je njen cilj bio da se promoviše pomirenje.

suverenosti i političkog nasilja (Duffield, 2001). Dugo trajanje procesa tranzicione pravde ukazuje na teškoće u političkom odvajanju od prošlosti i ponovnom uspostavljanju državnog legitimiteta kroz pravne procese.

Pravo i državni legitimitet

Povratak vladavine prava je ključna strategija tranzicione pravde. Međutim, tvrdnja da je vladavina prava u mogućnosti da podari legitimitet državi je dovedena u pitanje od strane antropologa. Oni kažu da je dominantna paradaignma prava kao racionalnog i neutralnog ideoološka više nego što je analitična. Država se poziva na autoritet zakona kako bi „učinila stvari definitivnim u okviru kontinuiranog protoka neizvesnosti koji se nameću izvana“ (Asad, 2004: 287). Legalnost je zauzela dominantnu ulogu u formulisanju i, prema tome, povećavanju vidljivosti onoga čime treba upravljati i kako time treba upravljati (Rose i dr., 2006). Ali za građane, za koje su država i pravo obično udaljeni i apstraktni, pravo oscilira između „racionalnog“ i „magičnog“ modaliteta (Das, 2004). Pravo, kao fetišizam, stvara verovanje da pravni instrumenti mogu proizvesti društvenu harmoniju, da pravni jezik može stvoriti činjenice i jezik, da različitost i razlike mogu da se prevedu u univerzalni diskurs i da država može da koristi pravo kao instrument upravljanja, da predstavi sebe kao „staratelja civilnosti protiv nereda“ (Comaroff & Comaroff, 2000: 329). Ovo je navelo antropologe da tvrde da suverenitet ne leži u toj meri u primeni prava i propisa, već u ritualnim spektaklima i performansama države (Comaroff & Comaroff, 2000; Das, 2004). Država je navedena da se zalaže za građane kroz „društvenu imaginaciju“ cele situacije. Stoga, demokratizacija i vladavina prava nude „magični kapacitet koji obećava nove početke“ (Comaroff & Comaroff, 2000: 529). Vladavina prava se tiče uspostavljanja reda isto koliko i darivanjem legitimite državnog autoritetu.

Povratak državnog legitimitea kroz „vladavinu prava“ je, međutim, ograničen uticajem globalizacije na suverenitet države i odnos države i građana (Merry, 2006). Gupta i Ferguson (2002) su osmisili termin „transnacionalne vladavine“ da opišu u kojoj meri država ostaje teritorijalno suverena i inkluzivna u odnosu na svoju populaciju i inkorporirana u okviru transnacionalnih mehanizama upravljanja. Oni tvrde da je suverenitet premeštan ka gore i na dole, i da funkcije, koje liče na one koje imaju države, preuzimaju supranacionalna tela i međunarodne nevladine organizacije. Posledično, odnos države i pojedinca

je u sve većoj meri rekonfigurisan transnacionalnom vladavinom sa globalnim pravom, koje vrši medijaciju u odnosu država – građani. Premeštanje suvereniteta ka gore i na dole je poslužilo da se ojača ideja socijalne podeljenosti države i civilnog društva, u kojem je društvo viđeno kao takvo da ima potrebu za zaštitom od države, kao i da daje legitimitet spoljnoj intervenciji protiv države. Ovo je postalo posebno vidljivo u državama u krizi, gde je stvaranjem jaza između građanstva i države produkovano umreženo upravljanje konfliktom koje je proisteklo iz međunarodne intervencije kao podrške „civilnom društву“, često protiv države (Duffield, 2001). Fenomen tranzicione pravde je specifična instanca transnacionalne vladavine odozgo, koja traži da uspostavi globalnu vladavinu prava kao decentrirani izbor međunarodnog autoriteta.

Tranziciona pravda može takođe da se shvati kao ekspresija globalizacije pravne regulative. Regulatorna država, zasnovana na upravljanju kroz propise, prvo bitno je razvijena u SAD i Evropskoj Uniji (Shore, 2006), a kasnije je izvezena globalno. Karakterišu je podela države i društva, povećano delegiranje autoriteta, nove tehnologije regulacije, samo-regulacija u senci države, kao i supervizija od strane eksperata (Levi-Faur, 2005). Upravljanje kroz takve regulacije se proširilo globalno i sada služi upravljanju različitim vrstama neizvesnosti i rizika, kako bi promovisalo poverenje i sigurnost (Espeland & Vannebo, 2007). Braithwaite naziva to preventivnom vladom ili „prudencijalizmom“ (Braithwaite, 2000). Tako, u značajnoj meri, upravljanje kroz propise nije više ograničeno na države, već je postalo transnacionalno.

Transnacionalna pravda kao „prudencijalizam“ predstavlja ne toliko povraćaj suvereniteta koliko strategiju menadžmenta globalnog rizika političkih konflikata kroz povećan uticaj pravosuđa u međunarodnim odnosima. Međunarodno pravo je iskorišćeno da se upravlja rizikom, promoviše poverenje i vlast učini razumljivom. Teitel tvrdi da trenutna ekspanzija međunarodnog prava predstavlja „novi međunarodni legalizam“ koji je iznikao iz veće institucionalizacije međunarodnog prava i oslabljenih država, pogotovo onih u procesu tranzicije. Pravda izvan države se poziva na tranzicione pravo odozgo i na promociju programa restorativne pravde lokalnih zajednica odozdo. Jezikom regulatorne države, oslanja se na lokalni menadžment rizika kroz „samo-regulaciju zajednica koje dele istu sudbinu“ (Braithwaite, 2000).

Diskurs ljudskih prava i žrtava

Tranziciona pravda je ekspresija pokušaja da se postigne opšta regulacija političkog nasilja, pogotovo u prevenciji i sprečavanju zločina protiv čovečnosti (Teitel, 2003). To je najnoviji projekat „nikad više“ – istorijski pokušaj da se spreče zverstva – fokusiran na zaštitu žrtava teških povreda ljudskih prava. Globalna politika ljudskih prava je zasnovana na sve većem međunarodnom konsenzusu da se spreče zločini kao „neosporno zlo“ (Meister, 2005: 1). Iz perspektive odozgo – nadole (*top-down*), tranziciona pravda se bavila povratkom vladavine prava i državnog legitimiteta, a iz perspektive odozdo – nagore (*bottom-up*) realizacijom ljudskih prava žrtava.

U centru ovog diskursa o ljudskim pravima je žrtva koja pati. Međutim, ova „žrtva“ nije samo nosilac nerealizovanih prava već je viđena i kao politički činilac koji je potencijalno motivisan politikom osvete ili ozlojeđenosti prema počiniocima i korisnicima nepravdi iz prošlosti. Ova osećanja konstituišu individualno otelovljeno nasilje koje mora biti regulisano kako bi se sprečilo dalje nasilje. Politika tranzicione pravde, po Meister-u (Meister, 2002), uključuje depolitizovanje žrtve. U politici žrtava, žrtva se nalazi pred izborom „šta će da uradi sa svojim bolom“: da li da ga iskoristi za politiku žaljenja ili da ga potisne kao politiku ozlojeđenosti? (Meister, 2002: 93). Projekat liberalne tranzicione pravde razlikovao je počinioce i korisnike nepravde tako što je individualizovao zločine i mirio korisnike nepravde i žrtve te nepravde iz prošlosti, produkujući konsenzus da je „zlo“ ostalo u prošlosti. Pogonska snaga ove strategije bazirana je na sprečavanju žrtava nepravde da posmatraju sebe kao žrtve. Ovo efikasno deli „zlo“ prošlog režima na nevine i krive, korisnike „zla“ i žrtve „zla“ sa jedne strane i počinioce „zla“ sa druge.

Za Meister-a (Meister, 2002) tranziciona pravda nastavlja raniju revolucionarnu i kontra-revolucionarnu perspektivu žrtava iz 20. veka u ovim internim političkim konfliktima. Revolucionarna perspektiva je posmatrala „društvenu patnju i borbu da se ona prevaziđe“ kao punu vrlina. Drugim rečima, revolucionarni projekat se nastavlja, posle pobede, kroz dalje napore da se korisnicima prošlih nepravdi uskrate prava da zadrže ono što su stekli. Nasuprot tome, kontrarevolucionarna perspektiva je definisana strahom „da će žrtve pobednici zahtevati militantni i kažnjavajući oblik vladavine“ (Meister, 2002: 93). Oni veruju da je odnos „korisnik nepravde – žrtva“ izazvao moralnu štetu žrtvama, koja neće dopustiti pomirenje. Izazov tranzicione pravde je zamišljen kao balans nečeg što „ako se praktikuje u dovoljnoj meri i sa pravim stepenom uzdržano-

sti, može dovesti do kulturne transformacije koja bi učinila liberalnu demokratiju sigurnom" (Meister, 2002: 94). Ova primerena pravda je bila u srcu politike pomirenja u kojoj su korisnici nepravde i žrtve centralni igrači i partneri.

Čak i tamo gde su suđenja i komisije za utvrđivanje istine, izgleda, uspeli da ostvare uspeh, tranziciona pravda je efektivno obnovila kontra-revolucionarni projekat – ponovno je „preusmerila političku odgovornost za nepravde iz prošlosti, od velikih kolektiviteta koji su se okoristili, na individue koje su primenjivale politiku starog režima“ (Meister, 2002: 94). Ova distinkcija između počinilaca i korisnika je predstavljena kao neophodna za „vladavinu prava“. Ono što ona nudi žrtvama je moralna pobeda zasnovana na njihovoј sposobnosti da se pomire sa korisnicima nepravdi iz prošlosti. Ako bi mogli da ostave svoju ulogu žrtve u prošlosti, mogli bi da postanu „nepovređene“ žrtve – dakle da ne žele da nastave da traže osvetu nad korisnicima nepravdi iz prošlosti. Korisnici nepravde (kontrarevolucionari) su zato uvereni da su žrtve moralno nepovređene („ne mrze nas posle svega“), pa da zato ne postoji razlog da se akti represije iz prošlosti odobravaju ili poriču (Meister, 2002: 94).

U Južnoj Africi je uloga Komisije za istinu i pomirenje bila da definiše kako je zlo apartheida moralno poraženo. „Patnjama žrtava iz prošlosti može se dati počast kroz proglašenje moralne pobeđe upravo u onoj meri u kojoj su oni spremni da prihvate moralnu pobedu kao dovoljnu pobedu i da napuste zahteve za revolucionarnom pravdom“ (Meister, 2002: 95). U diskursu ljudskih prava, distributivna⁵ pravda nije na dnevnom redu, osim kao „reparacija“ koja se češće sastojala u simboličkom davanju priznanja nego u nadoknadama za patnje iz prošlosti. Sigurno da restorativna pravda, u kojoj počinioци doprinose u otklanjanju štete koju su izazvali, nije dovoljno ozbiljno agitovana. Cilj Južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje (TRC) je bio da se efektivno „depolitizuje nerešeno pitanje žrtva – korisnik nepravde“ i da se predstavi kao da je „zamenjeno moralnim konsenzusom u načinima korišćenim da se reši: nasilnim ili nenasilnim, ustavnim ili terorističkim“ (Meister, 2002: 95). Konstrukcija „zla“ (apartheid), kao nečeg što se može ostaviti u prošlosti, takođe, ojačava ovo de-politizovanje žrtve. Tako „nepomirene“ žrtve, koje nastavljaju da traže redistribuciju na štetu korisnika nepravde, bivaju optužene da podrivaju konsenzus da je zlo u prošlosti, a to takođe znači da će oni koji i dalje imaju koristi od nepravde i ponašaju se u skladu sa svojim strahovima da su žrtve i dalje

⁵ Distributivna pravda se tiče kategorije pravednosti alokacije dobara ili usluga u društvu – prim. prev.

protiv pomirenja, biti optuženi da podrivaju konsenzus da je zlo u prošlosti kroz okriviljivanje žrtava" (Meister, 2002: 96). Štaviše, politika koja je promovisana – kultura ljudskih prava, aktivizma civilnog sektora – zamišljena je kao prevencija da se „zlo iz prošlosti“ ne vrati. Ipak, spor započet od strane Južnoafričke Kulumanî grupe za podršku žrtvama u New York-u 2002. godine otkriva kakve probleme nepomirene žrtve mogu proizvesti za državu koja je izašla iz apartheida i u kojoj je zavladalo pomirenje. Ova grupa je podnela zahteve, pozivajući se na „Alien Tort Claims Act“, protiv korporacija za koje tvrde da su pomagale i podržavale apartheid. Odgovor vlade Afričkog nacionalnog kongresa bio je da se suprotstavi ovim zahtevima kao pretnjama nacionalnoj ekonomiji i kao poteza koji podriva dobre odnose koje je ona uspostavila sa svetskim korporacijama (Bond, 2008).

Orijentacija socijalne pravde u savremenim politikama ljudskih prava, posle apartheida, otkriva kako je u stvari pitanje odnosa „korisnik nepravde – žrtva“ i dalje nerazrešeno i pored retoričkog zaključenja pitanja iz prošlosti. Ogromna ekspanzija aktivnosti za ljudska prava u Južnoj Africi posle apartheida i u mnogim post-tranzicionim državama jeste odgovor na nasleđe strukturalnih nejednakosti proizvedenih u apartheidu i novom neo-liberalnom demokratskom spoju država i međunarodnog biznisa koji podriva svaki potencijal da se povrati država u razvoju koja bi redistribuirala moć (Humphrey & Valverde 2008). Ovo predstavlja kombinovanje dve vrste protesta – da zlo apartheida (ili makar njegove posledice) nije u prošlosti i da su žrtve apartheid sistema očekivale redistribuciju moći posle pada apartheida. Možda žrtve nisu najbolje razumele da je stvoreni konsenzus, o moralnom značenju prošlosti kroz Komisiju za istinu i pomirenje, došao po cenu odricanja od budućih zahteva.

Zaključak

Tranzicionalna pravda je izraz povećanog uticaja pravosuđa na međunarodne odnose koji ima za cilj i prevenciju i krivično gonjenje. Ona predstavlja promociju opšte vladavine prava u upravljanju i regulisanju političkih konfliktata i nasilja. Tako su međunarodno humanitarno pravo i ljudska prava bili instrumentalni u stvaranju međunarodnog konsenzusa oko prevencije zločina protiv čovečnosti, poslednje ekspresije onog što se naziva R2P – *responsibility to protect* („odgovornost da se zaštiti“). Uloga politike ljudskih prava je bila

vitalna u povećavanju vidljivosti zločina protiv čovečnosti i pravljenju pritiska na vlade da postanu odgovorne za njihove postupke. Ipak, korišćenje diskursa ljudskih prava u konstruisanju zahteva i uokviravanju pozicije žrtve kao subjekta u projektu tranzicione pravde je rezultiralo činjenicom da je žrtva otkupljena za novi moralni konsenzus kako bi dopustila politički kompromis. Kako Meister tvrdi (Meister, 2002: 95) diskurs ljudskih prava je prešao put od „ideala kojem treba težiti do implicitnog kompromisa“ u kojem je žrtvama nepravdi iz prošlosti ponuđena „moralna pobeda uz prihvatanje da oni koji još uvek imaju koristi od nepravde imaju pravo da zadrže ono što su stekli, bez straha od terorizma“.

Dva pitanja su isplivala na površinu u društвima u kojima je bilo masovnih zločina, koja možda sugerиšu da je tranziciona pravda taktika države, ritualni performans koji pokreće nove početke, pre nego stvarno obračunavanje sa zločinima iz proшlosti do kraja. Ta dva pitanja su: ubrzana ekspanzija politike ljudskih prava u pravcu pitanja socijalne pravde i postojeći zahtevi za odgovornošću i novim krivičnim gonjenjima počinilaca u onim državama koje su završile ispitivanje proшlosti kroz zakone o amnestiji. Drugim rečima, pitanje „korisnik nepravde – žrtva“ je samo privremeno depolitizovano kroz strategije tranzicione pravde zbog pravnog fokusa na odnos počinilac zločina – žrtva.

Literatura

- Asad, T. (2004) Where are the margins of the State? In: V. Das, D. Poole (Eds.) *Anthropology in the margins of the State*. Santa Fe/Oxford: School of American Research Press/James Currey, str. 279-288.
- Bond, P. (2008) Can reparations for apartheid profits be won in US courts? *Africa Insight*, 38(2), str. 13-25.
- Borneman, J. (1997) *Settling accounts: Violence, justice and accountability in postsocialist Europe*. Princeton NJ: Princeton UP.
- Braithwaite, J. (2000) The new regulatory state and the transformation of criminology. *British Journal of Criminology*, 40(2), str. 222-238.
- Clarke, R., Wandita, G., Samsidar (2008) *Considering Victims: The Aceh Peace Process from a Transitional Justice Perspective*. Jakarta: International Center for Transitional Justice.

Michael Humphrey

- Comaroff, J., Comaroff J.L. (2000) Millennial capitalism: first thoughts on a second coming. *Public Culture* 12(2), str. 291-343.
- Das, V. (2004) The signature of the state: the paradox of illegibility. In: V. Das, D. Poole (Eds.) *Anthropology in the margins of the State*. Santa Fe/Oxford: School of American Research Press/James Currey, str. 225-252.
- Duffield, M.R. (2001) *Global governance and the new wars: The merging of development and security*. New York: Zed Books.
- Elster, J. (2004) *Closing the books: transitional justice in historical perspective*. Cambridge: Cambridge UP.
- Engel, D.M. (2005) Globalization and the decline of legal consciousness: Torts, ghosts, and karma in Thailand. *Law and Social Inquiry*, 30(3), str. 469-514.
- Espeland, W., Vannebo, B. (2007) Accountability, quantification, and law. *Annual Review of Law & Social Science*, 3, str. 21-43.
- Feldman, A. (2002) Strange Fruit: The South African Truth Commission and the democratic economies of violence. *Social Analysis*, 46(3), str. 234-265.
- Gledhill, J. (2004) Corruption as the mirror of the state in Latin America. In: I. Pardo (Ed.) *Between morality and the law: Corruption, anthropology and comparative society*. Aldershot: Ashgate, str. 155-179.
- Gupta, A., Ferguson, J. (2002) Spatializing states: toward an ethnography of neo-liberal governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), str. 981-1002.
- Humphrey, M. (2002) *The politics of atrocity and reconciliation: From terror to trauma*. London: Routledge.
- Humphrey, M., Valverde, E. (2008) Human rights and injustice: Transitional justice in Argentina and South Africa. *International Journal of Transitional Justice* 2(1), str. 1-23.
- Kritz, N. (1995) Transitional justice: *How emerging democracies reckon with former regimes*. Washington: United States Institute of Peace.
- Levi-Faur, D. (2005) The global diffusion of regulatory capitalism. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 598(1), str. 12-31.
- McEvoy, K. (2007) Beyond legalism: Towards a thicker understanding of transitional justice. *Journal of Law & Society*, 34(4), str. 411-440.
- Merry, S.E. (2006) Anthropology and international law. *Annual Review of Anthropology* 35, str. 99-116.
- Meister, R. (2002) Human Rights and the Politics of Victimhood. *Ethics and International Affairs*, 16(2), str. 91-108.

- Meister, R. (2005) Ways of winning: The costs of moral victory in transitional regimes. In: A.D. Schrift (Ed.) *Modernity and the problem of evil*. Bloomington & Indianopolis: Indiana UP, str. 85-111.
- Roht-Arriaza, N., Mariecurrena, J. (2006) *Transitional justice in the twenty-first century: Beyond truth and justice*. Cambridge & New York: Cambridge UP.
- Rose, N., O'Malley, P., Valverde, M. (2006) Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science*, 2(1), str. 83-104.
- Shore, C. (2006) Government without statehood? Anthropological perspectives on governance and sovereignty in the European Union. *European Law Journal*, 12(6), str. 709-724.
- Smulovitz, C. (2006) Judicialization of Protest in Argentina. In: E Peruzzotti & C. Smulovitz (eds.) *Enforcing the rule of law: social accountability in the new Latin American Democracies*. Pittsburgh: University of Pittsburgh, str. 55-74.
- Teitel, R.G. (2002) Humanity's law: Rule of law for the new global politics. *Cornell International Law Journal*, 35, str. 356-387.
- Teitel, R.G. (2003) Transitional justice genealogy. *Harvard Journal of Human Rights*, 16, str. 69-94.
- van Gennep, A. (1977) *The rites of passage*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wilson, R.A. (2001) *The politics of truth and reconciliation in South Africa*. Cambridge: Cambridge UP.
- Wilson, R.A. (2003) Anthropological studies of national reconciliation processes. *Anthropological Theory*, 3(3), str. 367-387.

Michael Humphrey

MICHAEL HUMPHREY

The politics of trauma and reconciliation

This paper explores transitional justice as a way to bring an end to violence and consolidate peace. It approaches transitional justice as an expression of the 'never again' consensus to prevent or prosecute crimes against humanity. It explores transitional justice as an expression of globalizing law and the implications this has for the recovery of the 'rule of law' and 'political legitimacy' in the post conflict State. It takes Robert Meister (2002)'s formulation of the politics of victimhood, revenge and resentment in the relationship between the beneficiaries and the victims of injustice, as remaining at the centre of transitional justice politics in trying to decide on the balance between reconciliation and justice projects. It explores how human rights discourse has been used to de-politicise the 'victim' by adopting an individually embodied concept of violence as opposed to a structural one. It argues that transitional justice as an expression of globalizing law has been primarily directed at maintaining peace to achieve closure on past 'evil' but that the beneficiary-victim issue has re-emerged in the social justice movements and renewed desire for prosecutions.

Keywords: transitional justice, human rights, victimhood, trauma.

Sa engleskog jezika preveo:
Nikola M. Petrović

TEMIDA

Mart 2010, str. 23-41

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1001023P

Izvorni naučni rad

Ponovno uspostavljanje pravde u Srbiji – Pomirenje i restorativna pravda u postkonfliktnom kontekstu

STEPHAN PARMENTIER*

MARTA VALIÑAS

ELMAR WEITEKAMP

Debata o tome kako se baviti prošlošću u Srbiji je i dalje prisutna. Mehanizmi pravde Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i domaćih sudova odigrali su važnu ulogu u krivičnom gonjenju počinilaca zločina. O drugim pristupima tranzicionoj pravdi i dalje se raspravlja. Sve u svemu, iskustva bivše Jugoslavije i Srbije sa „suočavanjem sa prošlošću“ ili „tranzicionom pravdom“ su slična iskustvima drugih zemalja, jer se odigravaju unutar političke i ekonomске elite, i u okviru civilnog društva, kako u zemlji o kojoj je reč, tako i na međunarodnom nivou. Slično, stavovi i očekivanja lokalnog stanovništva u bilo kojoj zemlji se retko uzimaju u obzir. U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja na uzorku šire populacije koje je sproveo naš istraživački tim u Srbiji 2007. godine. Istraživanje je vršeno putem anketiranja širom zemlje u vezi nekoliko pitanja vezanih za post-konfliktnu pravdu, uključujući traganje za istinom, odgovornost, naknadu štete žrtvama i pomirenje.

Ključne reči: stavovi građana, ljudska prava, restorativna pravda, pomirenje, Srbija.

* Stephan Parmentier je profesor sociologije kriminala, prava i ljudskih prava na Univerzitetu Leuven, Belgija i načelnik Odeljenja za krivično pravo i kriminologiju. E-mail: stephan.parmentier@law.kuleuven.ac.be

Marta Valiñas je istraživačica i saradnica na Univerzitetu Leuven, Belgija gde završava svoju doktorsku disertaciju. E-mail: marta.valinas@law.kuleuven.be

Elmar Weitekamp je profesor viktimalogije i restorativne pravde na Univerzitetima u Leuvenu, Belgija i Tbingenu, Nemačka. E-mail: elmar.weitekamp@uni-tuebingen.de

Uvod

Šesnaest godina nakon početka raspada Jugoslavije i sukoba koji su opustošili celu regiju, ali najviše Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Kosovo, svaka od zemalja još uvek se trudi da pronađe najbolji način da se postavi prema zločinima koji su se dogodili u prošlosti i njihovim posledicama i da obnovi poverenje među svojim građanima.

Rasprava o tome kako se suočiti s prošlošću u Srbiji je i dalje u toku. Od 1993. godine, Međunarodni krivični sud¹ za bivšu Jugoslaviju optužio je 161 osobu, a od tog broja 120 lica je prošlo kroz proces suđenja u 86 postupaka (jun 2009) vezanih za „međunarodna“ krivična dela na području regiona. Takođe, u samoj zemlji kreirani su novi mehanizmi krivičnog pravosuđa, kao što je Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu. O drugim pristupima tranzicionoj pravdi kao što su Komisija za istinu ili programi za naknadu štete i dalje se raspravlja. Debata o „međunarodnim“ zločinima iz prošlosti tako i dalje ima veliki značaj za ljude, organizacije i institucije u Srbiji. U ovom kontekstu „međunarodna“ krivična dela kao relativno novi koncept ne mogu se poistovjećivati sa starijim konceptom „državnih“ krivičnih dela (Friedrichs, 1998; Kauzlarich, Mullins i Matthews, 2003): sa jedne strane, „državna“ krivična dela predstavljaju širu kategoriju od „međunarodnih“, jer ona uključuju i ponašanja koja se tradicionalno ne smatraju nasilnim, kao što su dela izdaje, špijunaze i korupcije; sa druge strane, „državna“ krivična dela su i uža od „međunarodnih“, jer njih čine osobe ili institucije kojima je poverena državna vlast, dok „međunarodna“ krivična dela mogu biti učinjena od strane nedržavnih aktera, kao što su gerilske grupe ili individue. Centralno pitanje ovog doprinosa je kako razumeti ponovno uspostavljanje pravde za „međunarodna“ krivična dela, počinjena u Srbiji, uglavnom iz političkih motiva.

Sve u svemu, iskustva bivše Jugoslavije i Srbije sa „suočavanjem sa prošlošću“ ili „tranzicionom pravdom“ su slična iskustvima drugih zemalja, jer se odigravaju unutar političke i ekonomskе elite, i u okviru civilnog društva, kako u zemlji o kojoj je reč, tako i na međunarodnom nivou. Slično, stavovi i očekivanja lokalnog stanovništva u bilo kojoj zemlji se retko uzimaju u obzir. Kada bi se to uradilo, obezbedio bi se dodatni izvor informacija o strategijama i mehanizmima za suočavanje sa zločinima iz prošlosti i za rekonstrukciju budućnosti. Iako su istraživanja na uzorku šire populacije izuzetak, istina je da smo

¹ Vidi sajt: www.icty.org

poslednjih godina svedoci brzog rasta empirijskih istraživanja sprovedenih u post-konfliktnim situacijama, a ponekad i u toku trajanja sukoba (International Center for Transitional Justice, 2004, 2006, 2007).

U ovom radu predstavićemo, po prvi put, izveštaj o rezultatima istraživanja na uzorku šire populacije koje je naš istraživački tim² u Srbiji 2007. godine sproveo putem anketiranja širom zemlje u vezi nekoliko pitanja vezanih za post-konfliktnu pravdu. Mi ćemo se samo fokusirati na jedan takav problem ovde – na pomirenje između pojedinaca i između sektora u društvu. Glavni ciljevi našeg doprinosa su dvojaki: sa jedne strane, želimo pokazati vrednost empirijskog istraživanja na uzorku lokalnog stanovništva o post-konfliktnoj pravdi, a sa druge strane, namera nam je da istaknemo ove nalaze za širi teorijski okvir restorativne pravde kao paradigme za pogled na zločine iz prošlosti.

Šta ljudi u Srbiji misle o zločinima počinjenim tokom rata i o strategijama i mehanizmima za suočavanje sa strahotama iz prošlosti? To su dva glavna pitanja na osnovu kojih smo isplanirali i sproveli kvantitativno anketno istraživanje na uzorku srpske populacije 2007. godine. Istraživanje je bilo deo šireg istraživačkog projekta „Masovna viktimalizacija i restorativna pravda“ u potrazi za pozicijom restorativne pravde u integrativnom pristupu masovnoj viktimalizaciji u post-konfliktnim situacijama. Studije u Bosni i Hercegovini i Srbiji, obavio je Institut za kriminologiju na Katoličkom Univerzitetu u Leuvenu (Belgija) između 2004. i 2008. godine. Cilj ovog projekta bio je da se istraži šta to može biti uloga i kako se mogu primeniti principi restorativne pravde u procesu rešavanja post-konfliktnih situacija koje uključuju masovnu viktimalizaciju, uzimajući Srbiju i Bosnu i Hercegovinu kao dve studije slučaja i sprovodeći dva vrlo slična istraživanja u obe zemlje. Dok je fokus istraživanja bio na restorativnoj pravdi, trebalo bi pomenuti da su same ankete bile usmerene na još mnoga pitanja u obe post-konfliktne situacije.

² Istraživački tim činili su Stephan Parmentier i Elmar Weitekamp (promoteri) i Marta Valiñas (istraživačica). Autori žele da se zahvale Katoličkom Univerzitetu u Leuvenu na finansijskoj podršci za projekt, Flamanskom akademskom centru i Kraljevskoj akademiji za nauku i umetnost u Briselu za stvaranje savršenih akademskih uslova za dovršavanje rada, profesoru Johanu Goethals-u i profesorki Vesni Nikolić-Ristanović iz Viktimološkog društva Srbije na konstruktivnim komentarima na ranu verziju empirijskog dela istraživanja. Istraživačkom timu je Viktimološko društvo Srbije pružilo veliku pomoć. Ovaj rad je dopunjena verzija poglavљa koje će biti objavljen u knjizi: Parmentier, S., Valiñas, M., Weitekamp, E. (izlazi u 2010) How to restore justice in Serbia? A closer look at people's opinions about reconciliation. In D. Rothe & C. Mullins (eds.) *Crimes of State: Current Perspectives*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press.

Cilj istraživanja bio je da se sazna nešto više o stavovima i mišljenjima³ pojedinaca o procesu suočavanja sa prošlošću (ili tranzicione pravde) u Srbiji, sa posebnim naglaskom na „mogućnosti“ i potencijal restorativnog pristupa takvom procesu. Za analizu ovih stavova i mišljenja koristili smo heuristički TARR model (Parmentier, 2003; Parmentier i Weitekamp, 2007). Ovaj model se sastoji od četiri gradivna bloka koji odgovaraju ključnim pitanjima u procesu suočavanja novog režima sa prošlošću, a to su: potraga za istinom o prošlosti (T), kako bi se osigurala odgovornost počinitelja (A) i neki oblik reparacije za žrtve (R), ali i kako bi se promovisalo pomirenje između bivših neprijatelja (R). Ovaj model pruža koristan okvir za analizu različitih odnosa između dva ili više gradivnih blokova, omogućava da se istraže određene institucije i mehanizmi suočavanja sa prošlošću u odnosu na svako od ovih pitanja, a i sugerše da rezultat pristupa tranzicionoj pravdi proizilazi iz međudejstva ova četiri gradivna bloka (Weitekamp, Parmentier, Vanspauwen, Valiñas i Gerits, 2006). Anketiranje je sprovedeno tako da uključi pitanja vezana za svako od ova četiri ključna pitanja.

Metod

Metod istraživanja korišćen u ovoj studiji bila je anketa sprovedena kroz pisane upitnike distribuirane po celoj Srbiji. Metodologija se sastojala od četiri osnovna koraka (Valiñas, Parmentier i Weitekamp, 2008):

- 1) Konstrukcija instrumenta za prikupljanje podataka: u pitanju je odštampani upitnik sa ukupno 43 pitanja, od kojih neka imaju odgovore koji isključuju jedni druge, neka imaju više mogućih odgovora, a neka od ispitanika traže da označe stepen slaganja sa alternativnim odgovorima na postavljeno pitanje. Sva ova pitanja bila su zatvorena ili poluzatvorena, sa jednim izuzetkom – poslednjim pitanjem „Šta pomirenje znači za Vas?“ koje je ispitanicima omogućavalo da izraze svoje mišljenje na vrlo otvoren i nedeterminisan način. Upitnik su konstruisali članovi istraživačkog tima u periodu između februara i maja 2006. godine, na osnovu sledećih

³ Stav je mentalna pozicija u odnosu na neku činjenicu ili stanje. On odražava tendenciju da se objekti i događaji klasifikuju i da se na njih reaguje sa određenom doslednošću. Stavovi se ne mogu direktno posmatrati, već se izvlače iz objektivnih i evaluiranih odgovora osobe. Mišljenja predstavljaju ideje i misli neke osobe o nečemu. To su procene, sudovi o nečemu ili evaluacije nečega. Definicije su preuzete iz Encyclopaedia Britannica.

izvora: dva istraživanja sa sličnim ciljevima, preciznije komparativna studija sprovedena na Maks Plank Institutu za inostrano i međunarodno krivično pravo o viktimizaciji u ratu (Kiza, Rathgeber i Rohne, 2006), kao i istraživanje UNDP-a u Bosni i Hercegovini (UNDP, 2005); podaci koje je istraživačica prikupila tokom prethodnih istraživanja na terenu u Srbiji uglavnom kroz polustrukturisane intervjuje sa ključnim akterima u procesu suočavanja sa prošlošću; podaci prikupljeni na radionici koju je organizirao istraživački tim u Dubrovniku (Hrvatska) u maju 2005. godine i na seminaru održanom u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) u oktobru 2006. godine, a oba su se ticala procesa suočavanja sa prošlošću u regionu. Upitnik je najpre korišćen u sličnom istraživanju u Bosni i Hercegovini 2006. godine, a kasnije je prilagođen specifičnoj situaciji u Srbiji.

- 2) Određivanje odgovarajuće metode uzorkovanja: s obzirom na poteškoće u korišćenju pouzdanih podataka iz popisa stanovništva⁴ u Srbiji nije bilo moguće da se formira pravi reprezentativni uzorak, pa je umesto njega odabran kvotni uzorak⁵. Ovo je podrazumevalo deljenje ciljne populacije (građane i stanovnike Srbije) u podgrupe na osnovu tri kriterijuma koji su nam bili od značaja: geografska distribucija (širom države, sa izuzetkom Kosova i Metohije), uzrast (usmerenost na veliku grupu starosti između 26 i 64 godine, manju grupu između 18 i 25 godina, kao i još jednu manju grupu starosti preko 65 godina) i pol (ujednačene grupe muškaraca i žena) i utvrđivanje proporcije uzorka u svakoj od kategorija. Za razliku od sličnog istraživanja sprovedenog u Bosni i Hercegovini, u Srbiji religija i etnička pripadnost nisu bili razdvojeni kriterijumi za kvotno uzorkovanje, ali od ispitanika jeste zatraženo da navedu svoju religijsku i etničku pripadnost.
- 3) Prikupljanje podataka kroz distribuciju upitnika: upitnici su podeljeni u junu 2007. godine na 16 različitih lokacija u Srbiji od strane pripadnika 19 nevladinih organizacija koje pripadaju Asocijaciji Zajednička Akcija za Istinu i Pomirenje⁶. Svaka od ovih nevladinih organizacija radi na pitanjima

⁴ Kada karakteristike populacije nisu u potpunosti ili dovoljno poznate, nije moguće napraviti reprezentativni uzorak. Tada uzorkovanje zasnovano na verovatnoći i odabir slučajnog uzorka nisu uvek adekvatni.

⁵ Razlika između kvotnog uzorka (metode uzorkovanja koja nije zasnovana na verovatnoći) i stratifikovanog slučajnog uzorka se sastoji u tome što kod kvotnog uzorkovanja konačan izbor pojedinačnih ispitanika zavisi od istraživača odnosno nije slučajan (Bryman, 2008).

⁶ Pristup nevladnim organizacijama i ispitanicima obezbeđen je kroz blisku saradnju sa Viki-mološkim društvom Srbije i ovom prilikom se zahvaljujemo profesorki Vesni Nikolić-Ristanović i Danijeli Bjelić na pomoći.

povezanim sa predmetom našeg istraživanja i ima različite ciljne populacije (izbeglice, žrtve torture, ratni veterani, itd.). Organizacijama su dati sličan broj upitnika (oko 50) i jasne instrukcije vezane za kriterijume selekcije ispitanika. Kako bi se osigurala kompatibilnost sa ranije prikupljenim podacima u Bosni i Hercegovini, osobe koje su delile upitnike zamoljene su da deo upitnika daju članovima svojih organizacija, a deo ostalim građanima, uz poštovanje anonimnosti svih ispitanika. Od ukupnog broja od 1200 upitnika, vraćeno je i popunjeno 922 odnosno 85% - visok procenat tipičan za metode prigodnog uzorkovanja (Bryman, 2008).

- 4) Analiza prikupljenih podataka: kreirana je maska u SPSS programu i svi podaci su uneti od strane metodologa iz Srbije, koji je takođe sproveo i nekoliko nivoa analize, uključujući i univarijantne i bivarijantne analize, korelacije i regresionu analizu.

Svi podaci prezentovani u narednom delu teksta rezultat su ovog četvoroštepenog procesa prikupljanja i analize podataka.

Instrument

Pošto smo bili svesni uticaja ratnih iskustava pojedinaca na njihovo sadašnje mišljenje i stavove prema temi post-konfliktne pravde, pokušali smo da razumemo kakav je bio tip i stepen viktimizacije koje su naši ispitanici preživeli. Prvi deo upitnika je zato bio posvećen pitanjima koja su bila vezana za oblike direktnе (npr. fizičke povrede ispitanika) i indirektnе viktimizacije (npr. gubitak člana porodice). Štaviše, ispitanici su upitani o tome kako su opažali svoju patnju kroz tri oblika: fizički, materijalni i psihološki i u dva vremenska perioda – pre i posle rata. Odgovori su nam omogućili da zaključimo da je u našem uzorku najviše ispitanika patilo emotivno tokom i nakon rata, nešto manje njih je pretrpelo materijalnu štetu, a najmanje je bilo onih sa povredama fizičke prirode. Ovi rezultati su potpuno saglasni sa rezultatima istraživanja sprovedenog u Bosni i Hercegovini 2006. godine. Važno je primetiti da su ispitanici u istraživanju u Srbiji prijavili viktimizaciju vezanu za tri glavna nasilna konflikta, rat u Hrvatskoj 1991-1995 (36%), NATO bombardovanje 1999. godine (24%) i rat u Bosni i Hercegovini (20.8%). Neki ispitanici su prijavili viktimizaciju u ratu na Kosovu i Metohiji počev od 1998. godine (15%), a mali broj njih i u konfliktu u Sloveniji 1991. godine (4.2%). Drugi deo upitnika sadržao je različita pitanja smeštena pod četiri različita naslova: traganje za istinom,

omogućavanje priznanja odgovornosti, isplata odštete i promocija pomirenja. U ovom radu mi se ograničavamo na prikaz nekih aspekata vezanih za temu pomirenja u Srbiji.

Pre nego što pređemo na najistaknutije nalaze, važno je naglasiti da su sva pitanja postavljenja svim ispitanicima u istraživanju, a ne samo onima koji bi mogli da se okarakterišu kao „žrtve“ u pravnom ili sociološkom smislu. Razlog tome je taj što je u nasilnim konfliktima (kao što je bio onaj u Jugoslaviji) praktično nemoguće napraviti tako jasnu razliku između onih koji su samo počinjoci i onih koji su samo žrtve, pošto pojedinci mogu ponekad preuzeti različite uloge, čak ih i zameniti u različitim fazama konflikta (Friday, Hartman, Lord i Exum, 2007). Za potrebe ovog istraživanja preferirali smo da pitamo sve ispitanike u Srbiji kakvu štetu veruju da su preživeli za vreme i posle rata i na taj način otišli smo dalje od specifičnog anketiranja žrtava proširujući ga u ispitivanje šire populacije.

Rezultati

Šta građani Srbije misle o pomirenju?

Pomirenje je bilo veoma kontroverzan termin i koncept u bivšoj Jugoslaviji od završetka nasilnih konfliktata. Za mnoge ono je predstavljalo pretnju preuzimanju odgovornosti za počinjena krivična dela i iz tog razloga ideja pomirenja se susrela sa snažnim otporom, kako od pojedinaca, tako i od organizacija (domaćih i međunarodnih). U najboljem slučaju neki su podržali minimalistički pristup pomirenju. Jedno od zapažanja iz prethodnog istraživanja na terenu je bilo da je u diskursu suočavanja sa prošlošću „poverenje“ mnogo bolje prihvачeno od „pomirenja“. Dok je pomirenje izgleda podrazumevalo neki oblik nekažnjavanja ili prihvatanja da su dve strane ušle u konflikt na isti način i sa istim stepenom odgovornosti, ponovna izgradnja poverenja podrazumevala je da bi trebalo popraviti prekinute socijalne odnose. Pomirenje se može odigravati na više nivoa – od individualnog, interpersonalnog, preko nivoa zajednice, pa sve do nacionalnog nivoa, a u slučaju bivše Jugoslavije čak i na regionalnom nivou. U našem istraživanju pomirenje je analizirano iz perspektive odozdo – nagore (*bottom-up*), ali i iz perspektive odozgo – nadole (*top-down*). Shodno tome, ispitivani su i individualni pogledi na više interpersonalne procese pomirenja, kao i faktori na makro nivou koji su olakšavali ili kočili proces pomirenja u bivšoj Jugo-

slaviji. Istraživanje vezano za pomirenje u Srbiji nije jednostavan zadatak. U stvari, u većini slučajeva oni koji su se međusobno borili u toku rata ne žive više u istoj zemlji (u ovom slučaju Srbiji) danas. Umesto toga, mnogi od onih iz Srbije koji su aktivno učestvovali u ratu borili su se protiv onih koji su živeli, a i dalje žive izvan granica Srbije. Slično, mnogi od onih koji su postali žrtve izvan granica Srbije, danas žive u Srbiji. Iz ovih razloga (stavljući na trenutak na stranu mnoge postojeće društvene tenzije između različitih društvenih grupa) može se reći da u Srbiji ne postoje jasne kategorije žrtava i počinilaca u klasičnom smislu (npr. kada jedna osoba učini nešto protiv neke druge). Kao rezultat te činjenice, mi smo formulisali naša pitanja o pomirenju u terminima odnosa između različitih etničkih grupa koje su bile uključene u konflikte u bivšoj Jugoslaviji (Tabela 1). U vezi mogućnosti pomirenja između različitih etničkih grupa, odnosi između Srba i Slovenaca se ističu po najvećem broju (76.9%) pozitivnih odgovora u smislu da je moguće pomirenje između njih. Odnosi između Srba i Albanaca sa Kosova i Metohije se takođe ističu, ali kao oni za koje postoji manja nuda za pomirenje, posebno u slučaju kosovskih Srba i kosovskih Albanaca. Većina ispitanika smatra da u ovim odnosima pomirenje nije moguće: 39.6% za odnos Srba i kosovskih Albanaca i 40.7% za odnos kosovskih Srba i kosovskih Albanaca. U odnosima između Srba i Hrvata, Srba i Bošnjaka i Hrvata i Bošnjaka, preko polovina ispitanika veruje da je pomirenje moguće (54%, 54.8% i 54.2%), nešto manje njih nije sigurno (23.6%, 25.8% i 32.5%), a još manje veruje da nije moguće (22.4%, 19.4% i 13.2%).

Tabela 1. Da li mislite da je moguće da se pripadnici sledećih etničkih grupa pomire?

Etničke grupe	Da	Ne	Ne znam
Srbi i Slovenci	76.9%	7.9%	15.3%
Srbi i Hrvati	54%	22.4%	23.6%
Srbi i Bošnjaci	54.8%	19.4%	25.8%
Hrvati i Bošnjaci	54.2%	13.2%	32.5%
Srbi iz Srbije i Albanci sa KiM	32.8%	39.6%	27.6%
Srbi sa KiM i Albanci sa KiM	31.9%	40.7%	27.3%

Nedostajući podaci: a) 4.8%, b) 5.7%; c) 5.7%, d) 6.6%, e) 6.8%, f) 6.7%.

Kada se pitanje o pomirenju formuliše u terminima koji se više odnose na lično iskustvo, odnosno kada se ispitanici pitaju da li bi mogli da se pomire sa osobama koje su odgovorne za njihovu viktimizaciju, procenat onih koji odgovaraju sa „ne“ se povećava. Ovo pitanje je formulisano u opštim terminima, odnosno bez specifikovanja etničke grupe žrtve i/ili počinjocu (Tabela 2). U sva-

kom slučaju, moguće je videti da je procenat ispitanika koji su odgovorili „ne“ na ovo pitanje (40.3%) veći nego u svim slučajevima gde su ispitanici odgovarali o mogućnosti pomirenja između različitih etničkih grupa, osim u slučaju odnosa kosovskih Srba i kosovskih Albanaca (gde je takođe 40.7% ispitanika procenilo da je za njih nemoguće da se pomire). Naravno ove procente bi trebalo interpretirati sa oprezom, jer je samo trećina ispitanika odgovorila na ovo pitanje.

Tabela 2. Da li mislite da je moguće da se pomirite sa osobama koje su Vam naudile?

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	86	23.6%
Ne	147	40.3%
Ne znam	132	36.2%

Nedostajući podaci: 7.4%

Ako pogledamo etničku distribuciju ovih odgovora (Tabela 3), možemo videti da su svi albanski ispitanici rekli da ne bi mogli da se pomire, kao i većina bošnjačkih ispitanika (59.5%) iako je veliki broj njih odgovorio sa „ne znam“. Među Hrvatima, većina je rekla da ne zna (60%), dok su srpski ispitanici ponovo najviše podeljeni (relativna većina od 37.5% je rekla „ne“, 34.9% je reklo da ne zna i 27.6% je odgovorilo „da“). U poređenju sa drugim grupama (proporcionalno) Srbi su ti koji su najviše spremni da se pomire. Međutim, zbog ograničenog broja osoba koje su odgovorile na ovo pitanje, ove rezultate je neophodno interpretirati sa oprezom.

Tabela 3. Da li mislite da je moguće da se pomirite sa osobama koje su Vam naudile?

Odgovor	Albanci	Bošnjaci	Hrvati	Mađari	Romi	Srbi	Nedeklarisani	Ostali
Da	0%	9.5%	10%	20%	33.3%	27.6%	0%	16.7%
Ne	100%	59.5%	30%	20%	33.3%	37.5%	45.5%	33.3%
Ne znam	0%	31%	60%	60%	33.3%	34.9%	54.5%	50%

Nedostajući podaci: 7.4%

Takođe, reformulisali smo pitanje o pomirenju u terminima poverenja između različitih grupa i ispitanici su upitani da ocene koliko su određeni faktori pomogli ili odmogli proces ponovne izgradnje poverenja između ovih grupa u bivšoj Jugoslaviji. Iz rezultata proističe zaključak da su glavne prepreke („uopšte nisu pomogli“ i „nisu pomogli“) u procesu ponovne izgradnje pomirenja po ispitanicima sledeće:

- Trauma koju pojedinci još uvek trpe zbog rata (52%)
- Stavovi i strategije političara (50.6%)
- Krivično gonjenje pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (49.5%)
- Škole (46.1%)
- Krivično gonjenje pred domaćim sudovima (44.4%).

Sa druge strane faktori za koje ispitanici smatraju da su pomogli („pomogli su puno“ i „pomogli su“) ovom procesu su:

- Pozitivna sećanja ljudi o vremenu pre rata (66.3%)
- Vreme koje je prošlo od završetka rata (60%)
- Priznanje tuđe patnje (53.9%)
- Uloga nevladinih organizacija (53.1%).

Razna zanimljiva zapažanja se mogu izvući iz ovih procenata. Najpre, faktor oko koga su ispitanici pokazali najveću podeljenost u mišljenju bila je uloga medija: 42.9% ispitanika je reklo da su mediji bili prepreka u procesu ponovne izgradnje poverenja, dok je 41.2% reklo da misle da su mediji pomogli taj proces. Slično, prisustvo i uloga međunarodne zajednice takođe su podstakle različite reakcije: 40.8% ispitanika smatra da je međunarodna zajednica prepreka, a 39.3% da je pomogla procesu. Bitno je primetiti i da je trauma prepoznata kao najveća prepreka u ovom procesu, što naglašava važnost emocionalne traume kao i činjenicu da je ona često zapostavljena u javnom diskursu i u odlukama vlade i donatora. Još jedno važno zapažanje je to da su krivična gonjenja viđena kao prepreka procesu ponovne izgradnje poverenja, pogotovo ona koja se dešavaju pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije, ali i ona pred domaćim sudovima. Konačno, ovi rezultati nam ukazuju da dva faktora za koje ispitanici smatraju da najviše pomažu proces ponovnog uspostavljanja poverenja nisu povezani sa kakvim političkim odlukama ili mehanizmima, već da imaju više spontanu i psihološku prirodu. Ovo nameće pitanje da li se ustvari ponovna izgradnja poverenja može indukovati spolja ili da li ta činjenica znači da su do sad usvojene političke odluke i mehanizmi viđeni kao neuspešni u tom smislu⁷.

⁷ Za detaljnije upoznavanje sa procesom pomirenja videti: Bloomfield, Barnes i Huyse, 2003; Daly i Sarkin, 2007.

Pomenuti rezultati nam jasno govore, da iako su zanimljivi, ponekad ih je teško interpretirati bez nekih kontekstualnih informacija. Kako bi se išlo dalje u razumevanju pomirenja u ovom istraživanju, smatrali smo da je neophodno da se ispitanici pitaju šta za njih predstavlja pomirenje. Odlučili smo se za metod otvorenog pitanja kako ne bismo ograničili ili indukovali odgovore, a to je pristup koji je povećao vrednost podataka dobijenih postavljanjem ovog pitanja. Ipak, kako bismo kvantitativno obradili ove podatke u statističkim terminima i u odnosu na druga pitanja u upitniku, morali smo da kombinujemo kvalitativne i kvantitativne metode analize. Ovo je zahtevalo poveći stepen interpretacije od strane istraživačkog tima. Svakom odgovoru je pridodata šifra – jedinstvena (jedna od bazičnih šifara) ili kombinovana (od dve ili više jedinstvenih). Lista jedinstvenih šifara je napravljena na osnovu preliminarnog pregleda odgovora, pri čemu su u obzir uzeti i specifični ciljevi istraživanja kao i znanje prikupljeno od strane istraživačkog tima u prethodnom terenskom istraživanju. Na osnovu toga, različite reči i izrazi su dobili određeno značenje i grupisani su u različite kategorije ili šifre. Subjektivnost koja je neminovno ugrađena u ovaj proces je balansirana kroz uključivanje asistenta istraživača koji je rekodirao sve odgovore. Ovi podaci su onda uneti i analizirani kvantitativno u SPSS-u. Konačni rezultat ovog poduhvata su podaci o tome kako ispitanici opisuju pomirenje: mirna koegzistencija (21.9%), oprاشtanje (12%), поштovanje / tolerancija (11.9%), prihvatanje odgovornosti (8.8%) i istina (6.2%). Slede: krivično gonjenje (3.4%), zaboravljanje (3.3%), poverenje (3.1%) i sećanje (2.9%). Ovi procenti se odnose i na one slučajeve kada su ovi koncepti pomenuti pojedinačno ili u kombinaciji sa drugim konceptima.

Važnost restorativne pravde za „međunarodna“ krivična dela iz prošlosti

Cilj projekta koji je omogućio okvir za ovo istraživanje bio je i da se istraže mogućnosti za primenu principa restorativne pravde u proces suočavanja sa prošlošću u Srbiji. Ispitivanje šire populacije je trebalo da doprinese i boljem razumevanju toga kako ispitanici vide glavna pitanja post-konfliktne pravde, sa posebnim naglaskom na potencijal restorativnog pristupa u takvim procesima. Drugim rečima, kada je bilo potrebno suočiti se sa traganjem za istinom, prihvatanjem odgovornosti, reparacijama i pomirenjem, ovo istraživanje je ispitalo važnost koju ispitanici pridaju elementima restorativnog pristupa, kroz pitanja vezana za neke osnovne elemente teorija i praksi restorativne pravde. Jedan od ovih elemenata je i susret. Prema definicijama restorativne pravde

usmerenim na proces, suprotstavljene strane u konfliktu bi trebalo da kolektivno reše taj isti konflikt (Marshall, 1996). Ova formulacija može se dekonstrui-sati u sledeće principe: inkluziju, aktivnu participaciju i susret (Valiñas i Vanspa-uwen, 2009). Susretu je u manje ili više posredovanoj formi, davana centralna važnost u procesima restorativne pravde. Iskustva susreta između onih koji su odgovorni za nasilje i onih koji su bili žrtve bilo je u više post-konfliktnih područja kao što su Južnoafrička Republika, Istočni Timor i Severna Irska.

U ovom istraživanju ispitanici su upitani da li bi voleli da se sretnu sa onima koji su ih povredili (tzv. direktnim počiniocima). Relativna većina (42.4%) ispitanika je dala odgovor „ne“, 35.1% je reklo „da“, a 22.6% je odgovorila da ne zna (Tabela 4). Ono što ponovo primećujemo ovde je, kao i kod mnogih drugih kontroverznijih ili osetljivijih pitanja u upitniku, da, iako postoji apsolutna većina koja nije spremna za takav susret, ona je daleko od preovladavajuće većine. Bilo bi važno ovde napomenuti da od svih ispitanika, njih 79.9% nije lično poznavalo ljudе koji su ih povredili, a da je samo 20.1% njih (svaka peta osoba) poznavalo počinioce. Kada ponovo pogledamo etničku distribuciju odgovora vidimo da su Srbi oni kod kojih je najviše podela u mišljenjima: 40% njih kaže da ne bi volelo da sretnе počinioса, 31% da bi volelo, a 29% da ne znaju šta da odgovore na to pitanje. Hrvati su takođe dosta podeljeni oko ovog pitanja, dok su Bošnjaci sigurniji da ne žele takve susrete (45.5% Hrvata je reklo „ne“ nasuprot 51.8% Bošnjaka). Među onima koji su rekli da bi voleli da sretnе počinioсе, većina je muškaraca (55.3%), ali, naravno, broj ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje nije veliki.

Tabela 4. Da li biste voleli da se sretnete sa osobama koje su Vam naudile?

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	129	35.1%
Ne	156	42.4%
Ne znam	83	22.6%

Nedostajući podaci: 6.6%

Od ispitanika koji su odgovorili da bi voleli da sretnе one koji su ih povredili na neki način, zatraženo je da objasne razloge za tu želju. Navešćemo odgovore ispitanika od onih najvažnijih pa do onih manje važnih:

- da bi ih pitao/-la zašto su uradili to što su uradili
- da bi imao/-la priliku da im kažem kako sam patio/-la
- da bih video/-la da li se kaju zbog toga što su uradili

-
- da bih video/-la da li će se izviniti
 - da bih tražio/-la od njih da poprave štetu koju su mi napravili
 - da bih ih pitao/-la o mojim nestalim rođacima i prijateljima.

Dva glavna motiva ispitanika (za susret sa onima koji su im naneli bol) su prično česti i u drugim slučajevima susreta žrtava i počinilaca. Pokušaj da se nađe smisao u patnji koja je nekome izazvana i prilika da se nešto o njoj kaže kako bi počinilac bio svestan posledica svojih dela, česta su odlika ovakvih susreta, a predstavljaju i deo procesa isceljenja. Druga dva razloga – da se vidi da li se počinoci kaju ili izvinjavaju, takođe su predvidljivi motivi za takve susrete. Ipak, takvi motivi mogu prouzrokovati velike poteškoće, jer nagoveštavaju da možda postoje nerealistička očekivanja na strani žrtava koja mogu dovesti do frustracije i razbijanja iluzija tokom i posle susreta⁸. Iznenadujuće je videti da ispitanici nisu pridali veći značaj pitanju reparacije. Ovo izgleda sugerisce da ispitanici, koji su bili viktimizirani, pre svega traže psihološku i emocionalnu „nadoknadu štete“ u susretu sa počiniocem. Jedno od mogućih objašnjenja je da je posleratna scena u Srbiji i u bivšoj Jugoslaviji u velikoj meri okarakterisana kao scena sa neprekidnim poricanjem i nedostatkom priznavanja onoga što se desilo u prošlosti. Ipak, trebalo bi primetiti da je shvatanje značenja reči „reparacija“ kod ovog pitanja više asocirano sa materijalnom nadoknadom štete, uprkos nedavnom razvoju i proširivanju koncepta kako bi se uključile i dodatne kategorije⁹.

Ispitanici koji su odgovorili da nisu žeeli da se sretnu sa ljudima koji su im naudili, takođe su upitani za razloge takvog stava. Razlozi koje su navodili, poređani po frekvenciji javljanja od najčešćeg do najmanje čestog su:

- ne želim da vidim tu osobu ponovo i želim da zaboravim ono što se desilo
- ako bih ga sreo/-la ponovo bih patio/-la

⁸ Kombinacija pokazivanja kajanja i izvinjenja za dela iz prošlosti od strane počinjoca bi najverovatnije predstavljala najbolju formu priznanja žrtvama i nosila bi najveći reparativni potencijal, ali takav idealni ishod ne može se garantovati žrtvama. Neki eksperti u oblasti restorativne pravde upozorili su da kajanje i izvinjenja ne bi trebalo da budu očekivani ishodi susreta, ali da bi ih trebalo sa radošću prihvati kao sporedan rezultat, kao i da bi bilo sasvim dovoljno i ako bi počinilac pristao da pruži odštetu žrtvi bez pokazivanja kajanja ili izvinjavanja. Takvu ideju je zastupao i komitet za amnestiju Južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje pred kojim je preduslov dobijanja amnestije bio iznošenje činjenica u potpunosti, a kajanje, žaljenje i izvinjenja nisu bili neophodna (Walgrave, 1994; Parmentier, 2001; Parmentier i Weitekamp, 2005).

⁹ Izveštaj Van Bouven/Bassiouni doveo je do osnovnih principa i preporuka vezanih za reparaciju u kojima je reparacija viđena kao širi koncept koji uključuje restituciju, kompenzaciju, rehabilitaciju, satisfakciju i garanciju da se delo neće ponoviti (United Nations General Assembly, 2006; Shelton, 2005; Rombouts i Parmentier, 2009).

- ne znam zašto
- mrzim tu osobu
- plašim se te osobe.

Izgleda da je za ispitanike izbegavanje kontakta ili susreta sa počiniocem povezano sa izbegavanjem ponovne patnje (uglavnom zbog prisećanja prošlosti) ili u najmanju ruku zbog osećanja neprijatnosti. Ova osećanja su povezana sa psihološkim procesima (ili mehanizmima odbrane) kroz koje žrtve prolaze kada se suočavaju sa ekstremnim bolom ili patnjom i zato se na njih ponekad ne može lako uticati niti izazvati promena u njima spolja. Ovo je grupa ljudi koja se ne oseća spremnom da doživi takav susret. Zanimljivo je, međutim, da dva najjača osećanja ovde predstavljena kao mogući razlozi da se odbije takav susret – strah i mržnja, uopšte nisu često navođeni odgovori.

Opraštanje je česta i kontroverzna tema u debati o pomirenju, ali i u literaturi vezanoj za restorativnu pravdu. Mnogi su tvrdili da je za pomirenje neophodno oprostiti i istovremeno odbaciti želju za osvetom. Iako pomirenje kao koncept *per se* nije tako često pominjan u teorijama o restorativnoj pravdi, proces dijaloga i razmene u koji strane ulaze je posmatran kao potencijalno dobar za razvijanje empatije među stranama i konačno za oprashtanje od strane žrtava. Oprashtanje je, međutim, postalo veoma kontraverzno pitanje u društвima u tranziciji, koja se suočavaju sa teškim povredama ljudskih prava. Često je bilo povezivano sa zamaskiranim težnjama za nekažnjavanjem. Ali čak i kada proces prihvatanja odgovornosti prati oprashtanje, kao što je to bio slučaj u Južnoj Africi, mnogi su ga kritikovali kao stavljanje novog tereta na one koji su već bili ozbiljno viktimizirani. I pored kontroverze, oprashtanje nastavlja da bude glavna tema u zemljama koje se bore da se suoče sa strašnim zločinima i da nastave dalje. Ispitanici koji su rekli da bi bili spremni da se susretnu sa počiniocima upitani su i da li bi mogli da oproste počiniocima ako bi u toku tog susreta počinilac iskazao iskreno kajanje i priznao odgovornost za njihovu patnju. Podjednak broj ispitanika je rekao da bi mogao da oprosti, kao i da ne zna (39.4%), dok je 21.3% reklo da ne bi moglo da oprosti.

Tabela 5. Kada biste sreli osobu koja Vam je naudila i kada bi ona priznala šta Vam je uradila i pokazala da se iskreno kaje zbog toga, da li biste tada mogli da joj oprostite?

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	73	39.4%
Ne	78	21.3%
Ne znam	116	39.4%

Nedostajući podaci: 1.6%

Dosta visok procenat od malog broja ispitanika koji je uopšte odgovorio na ovo pitanje, nije znao šta da odgovori, zbog osetljive prirode samog pitanja koje otežava da se razmišlja u hipotetičkim terminima. Sa druge strane, moramo se zapitati da li ovo pitanje podrazumeva ono što bi se moglo nazvati uslovnim oproštajem (odnosno oproštajem samo uz prethodno ispunjenje određenih uslova, u ovom slučaju priznavanjem odgovornosti i patnje žrtava i iskazivanjem kajanja). Uzimajući u obzir činjenicu da znamo da su ovi uslovi teško ostvarivi i da su ispitanici u prethodnim pitanjima dali veliki značaj izvijenjima, kajanju i priznavanju krivice, može se zaključiti da i dalje postoji veliki procenat onih koji ne znaju da li bi mogli i onih koji znaju da nisu spremni da oproste. Kada se pogledaju odgovori na ovo pitanje u odnosu na etničko poreklo ispitanika, Srbi su u većem procentu bili spremni da oproste (41.7%), dok su Albanci najmanje spremni da oproste (50% je reklo da ne bi moglo, a 50% da ne zna da li bi moglo). Hrvati su veoma podeljeni u svojim mišljenjima, jer polovina njih nije znala šta da odgovori, a druga polovina je bila ravnopravno podeljena između odgovora „da” i „ne”. Bošnjaci su takođe bili podeljeni, iako je relativna većina njih rekla da ne bi mogla da oprosti (41.7%).

Zaključak

Centralno pitanje ovog rada bilo je: kako razumeti ponovno uspostavljanje pravde za „međunarodna” krivična dela u Srbiji. Kako bi dali odgovor na ovo pitanje, predstavili smo neke rezultate istraživanja na široj populaciji sprovedenog od strane našeg istraživačkog tima u Srbiji 2007. godine, sa posebnim fokusom na neke aspekte vezane za pomirenje između pojedinaca i između sektora društva.

Kroz ovo istraživanje pokušali smo da doprinesemo boljem razumevanju mišljenja i stavova pojedinaca koji žive u Srbiji o tome kako bi sa prošlošću moglo

i trebalo da se suoči i posebno da li i kako restorativni pristup može biti deo takvog procesa. Postalo je jasno da su pitanja oprštanja, poverenja i pomirenja među najkontraverznejim temama koje je upitnik pokrio. U tom smislu veoma je važno da se prouči raspodela odgovora na pitanja, ali i da se uzme u obzir grupa ispitanika čija su mišljenja bila pomešana ili nesigurna, odnosno oni koji su se odlučili za odgovor „ne znam“. Još jedno bitno zapažanje je da se mišljenja o ovim temama, posebno o pomirenju, menjaju kada se stave na apstraktniji ili ličniji nivo. Štaviše, iako pomirenje trenutno ima negativnu konotaciju u Srbiji, zbog trivijalizacije tog pojma u javnom diskursu, ono je verovatno viđeno kao realnije od ponovnog uspostavljanja poverenja. A u procesu ponovne izgradnje poverenja postoji konsenzus o negativnoj ulozi političara i traume.

Spremnost i uslovi za oprštanje su dalje analizirani u kontekstu susreta između sukobljenih strana koje se i dalje nalaze na liniji podele stvorene ratom. Susret je bio centralni element programa restorativne pravde i takođe je bio integrisan u određene mehanizme koji su bliski restorativnoj filozofiji u kontekstu tranzicije posle velikih sukoba. Mora postati jasno da takvi susreti podrazumevaju određen stepen pripreme i učešća svih strana, što se ne može uvek obezbediti, kao što su zamišljali ispitanici u ovom istraživanju. Možda je zato više ispitanika odgovorilo da nije spremno da se susretne sa onima koji su ih viktimizirali, ali trebalo bi uzeti u obzir i činjenicu da većina ispitanika nije lično poznavala te osobe. Zapažanja ove vrste pojavila su se i u drugim procesima suočavanja sa prošlošću gde je oprštanje postalo deo nacionalne strategije i retorike suočavanja sa prošlošću, ponekad izazivajući oštре reakcije od strane onih koji su smatrali da oprštanje može biti samo individualan i privatni proces, zavistan od mnogobrojnih okolnosti i uslova, a u svakom slučaju veoma težak i dug proces.

Ovo istraživanje sugeriše da su i posle više od 16 godina posle početka raspada Jugoslavije mnoga ključna pitanja u suočavanju sa prošlošću i dalje veoma prisutna u debati o tome kako krenuti napred. Ova rasprava bi mogla da postane bolja, ako bi se u pitanje dovele određene pretpostavke o tome kako priznavanje i preuzimanje odgovornosti može da se zagarantuje i kako da se postigne pomirenje. Koji pristup primeniti u procesu suočavanja sa prošlošću - da li primarno retributivni ili restorativni, pitanje je koje je neophodno postaviti u trenutnom kontekstu u Srbiji. Iz tog razloga bilo je jako važno pitati reprezentativni deo populacije o njihovim mišljenjima i stavovima. Istraživanje u Srbiji pokazalo je da mnogi zanimljivi rezultati mogu proizići iz takvog poduhvata, kao i hipoteze za buduća ispitivanja. Nadamo se da smo tako

doprineli glavnim ciljevima ovog rada – da se demonstrira vrednost empirijskih istraživanja post-konfliktne pravde na lokalnom stanovništvu i da se ovi nalazi postave kao paradigma za pogled na „međunarodna“ krivična dela iz prošlosti u širem teorijskom okviru restorativne pravde.

Literatura

- Bloomfield, D., Barnes, T., Huyse, L. (eds.) (2003) *Reconciliation After Violent Conflict – A Handbook*. Stockholm: International Idea.
- Bryman, A. (2008) *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Daly, E., Sarkin, J. (eds.) (2007) *Reconciliation in Divided Societies – Finding Common Ground*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Friedrichs, D. (ed.) (1998) *State Crime: Volumes 1 & 2*. Aldershot: Ashgate/Dartmouth.
- International Center for Transitional Justice (2004) *Iraqi Voices: Attitudes towards Transitional Justice and Social Reconstruction*. New York: Human Rights Centre, University of Berkeley California/ International Center for Transitional Justice.
- International Center for Transitional Justice (2006) *Colombian Perceptions and Opinions on Justice, Truth, Reparations, and Reconciliation*. New York: International Center for Transitional Justice
- International Center for Transitional Justice (2007) *When the War Ends: A Population Based Survey of Attitudes about Peace, Justice, and Social Reconstruction in Northern Uganda*. New York: Human Rights Centre, University of Berkeley California/ International Center for Transitional Justice.
- Kauzlarich, D., Mullins, C., Matthews, R. (2003) *A complicity continuum of state crime*. *Contemporary Justice Review*, 6(3), str. 241-254.
- Kiza, E., Rathgeber, C., Rohne, H. (2006) *Victims of war: an empirical study on war, victimisation and victims' attitudes towards addressing atrocities*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Marshall, T. (1996) The Evolution of Restorative Justice in Britain. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 4(4), str. 21-43.
- Parmentier, S. (2001) The South African Truth and Reconciliation Commission. Towards Restorative Justice in the Field of Human Rights, in Fattah, Ezzat & Parmentier, S. (eds.), *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice. Essays in Honour of Tony Peters*, 401-428, Leuven, Leuven University Press.

Parmentier, S. (2003) Global Justice in the Aftermath of Mass Violence. The role of the International Criminal Court in Dealing with Political Crimes. *International Annals of Criminology*, 41(1-2), str. 203-224.

Parmentier, S. and Weitekamp, E. (2005) The Truth and Reconciliation Commission in South Africa, in Natarajan, M. (ed.), *Introduction to International Criminal Justice*, 151-158, New York, McGraw-Hill.

Parmentier, S., Weitekamp, E. (2007) Political Crimes and Serious Violations of Human Rights: Towards a Criminology of International Crimes. In S. Parmentier & E. Weitekamp (eds.) *Crime and Human Rights – Series in Sociology of Crime, Law and Deviance*, vol. 9. Amsterdam/Oxford: Elsevier/JAI Press, str. 109-144.

Rombouts, H., Parmentier, S. (2009) The International Criminal Court and its Trust Fund are Coming of Age: Towards a Process Approach for the Reparation of Victims. *International Review of Victimology*, 16(2), str. 149-182.

Shelton, D. (2005) The United Nations Principles and Guidelines on Reparations: Context and Contents. In K. De Feyter, S. Parmentier, M. Bossuyt & P. Lemmens (eds.) *Out of the Ashes – Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations*. Antwerp/Oxford: Intersentia, str. 11-33.

UNDP (2005) *Early Warning System Special Edition – Justice and Truth in Bosnia and Herzegovina: Public Perceptions*. Sarajevo: UNDP.

United Nations General Assembly (2006) Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: resolution / adopted by the General Assembly, 21.3.2006 – A/RES/60/147. Preuzeto 15.3.2010. sa: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4721cb942.html>

Valiñas, M., Parmentier, S., Weitekamp, E. (2008) *Survey 'Restoring Justice in Serbia' – Preliminary Report*. Leuven: Faculty of Law & Leuven Institute of Criminology.

Valiñas, M., Vanspauwen, K. (2009) The promise of Restorative Justice in the search for truth after a violent conflict - Experiences from South Africa and Bosnia-Herzegovina. *Contemporary Justice Review*, 12(3), str. 269-287.

Walgrave, L. (1994) Beyond Rehabilitation: In Search of a Constructive Alternative in the Judicial Response to Juvenile Crime, 2(2) European Journal on Criminal Policy and Research (Special Issue on the Juvenile Justice System) str. 57-75, 62-67.

Weitekamp, E., Parmentier, S., Vanspauwen, K., Valiñas, M., Gerits, R. (2006) How to deal with mass victimization and gross human rights violations. A restorative justice approach. In U. Ewald & K. Turković (eds.) *Large Scale Victimization as a Potential Source of Terrorist Activities – Importance of Regaining Security in Post-Conflict Societies*. Amsterdam: IOS Press, str. 217-241.

STEPHAN PARMENTIER

MARTA VALIÑAS

ELMAR WEITEKAMP

Restoring justice in Serbia – Reconciliation and restorative justice in a post-war context

The debate on how to deal with the past in Serbia is an ongoing one. Both the International Criminal Tribunal for ex-Yugoslavia and national criminal justice mechanisms have played an important role in prosecuting offenders. Other transitional justice approaches continue to be discussed. All in all, the Yugoslav and the Serbian cases are similar to other debates about ‘dealing with the past’ or ‘transitional justice’, as they are taking place between elites, political, economic, and within civil society, both in the country concerned and at the international level. Likewise the views and expectations of the local populations in any given country are very rarely taken into account. In this paper findings of a population-based research carried out by our research team in Serbia in 2007 are presented. The research was done by means of a quantitative survey across the country on several issues of post-conflict justice, including truth seeking, accountability, reparation for victims and reconciliation.

Keywords: citizen attitudes, human rights, restorative justice, reconciliation, Serbia.

Sa engleskog jezika preveo:
Nikola M. Petrović

TEMIDA
Mart 2010, str. 43-57
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1001043N
Izvorni naučni rad

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC*

JELENA SRNA

Pomirenje sa sobom i drugima – od pristupa ka modelu

*R*ad ima za cilj da predstavi pristup bavljenju ratom i posledicama rata koji je tokom proteklih pet godina razvijan u Viktimološkom društvu Srbije, u okviru Asocijacije Zajednička akcija za istinu i pomirenje (ZAIP). U radu je najpre dat kraći prikaz Asocijacije i procesa kroz koji je ovaj pristup u okviru nije razvijan, a zatim i detaljan opis samog pristupa, uz uočavanje njegovih najznačajnijih specifičnosti u odnosu na druge slične pristupe i modele. U zaključku rada ukazuje se na naredne korake koje treba preduzeti u cilju razvijanja modela pomirenja koji bi svoju osnovu imao u ovom pristupu i koji bi bio primeren društvenom kontekstu Srbije i njenog okruženja.

Ključne reči: pomirenje, model, Srbija, Viktimološko društvo Srbije, Asocijacija Zajednička akcija za istinu i pomirenje.

Uvod

U okviru programa *Istina i pomirenje*, posvećenom traganju za modelom pomirenja koji bi odgovarao Srbiji, Viktimološko društvo Srbije – VDS, je 2005. godine iniciralo osnivanje i dalje koordiniralo razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje. Ideja o stvaranju Asocijacije nastala je nakon razmene ideja i iskustava sa učesnicima iz raznih delova bivše Jugoslavije i Srbije,

* Vesna Nikolić-Ristanović je direktorka Viktimološkog društva Srbije i redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. E-mail: vnikolic@eunet.rs

Jelena Srna je vanredna profesorka Filozofskog fakulteta u Beogradu. E-mail: jsrna@eunet.rs

na međunarodnim konferencijama 2002. i 2004. godine,¹ u diskusijama u malim grupama u lokalnim zajednicama širom Srbije, kao i na osnovu prikupljenih odgovora na distribuirane brošure i upitnike (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004). Stavovi stručnjaka i građana su se slagali u pogledu ocene da se u procesu istine i pomirenja u Srbiji nije daleko odmaklo. Kao ključni razlozi za to navedeni su sledeći: nedostatak političke volje, nedostatak koordinacije između vladinog i nevladinog sektora, kao i nedostatak koordinacije u okviru samog nevladinog sektora. U okviru ovog poslednjeg posebno je uočeno da su iz procesa istine i pomirenja bile isključene važne društvene grupe, kao što su žrtve rata, izbeglice, učesnici rata, žene i mladi. Najzad, kao prepreka pomirenju identifikovano je i marginalno i neadekvatno bavljenje ovom temom od strane medija.

Nakon međunarodne konferencije održane 2004. godine u Beogradu, i polazeći od identifikovanih problema, odnosno prepreka na putu istine i pomirenja, VDS je kao svoje kratkoročne i srednjoročne ciljeve formulisalo sledeće: koordinaciju aktivnosti u vezi sa istinom i pomirenjem, razmenu informacija i facilitaciju komunikacije između grupa i pojedinaca koji sprovode aktivnosti ili žele da se uključe u proces istine i pomirenja u Srbiji, i izveštavanje ostalih organizacija u regionu o aktivnostima u Srbiji. Kao konkretizacija ovog cilja, posebno je formulisan predlog za osnivanje asocijacije NVO i građana Srbije, kao formalizovane građanske inicijative za bavljenje pitanjima istine i pomirenja, i razvijanje akcionog plana za aktivnosti civilnog društva u pravcu implementacije glavnih inicijativa/predloga oko kojih je postignuta saglasnost na Konferenciji.²

U cilju ostvarenja formulisanih ciljeva, VDS je početkom 2005. počelo da radi na okupljanju pojedinaca, aktivista nevladinih organizacija i novinara, koji su prepoznati kao osobe koje u oblasti istine i pomirenja deluju tako da bi mogli da – zajedno sa VDS – razvijaju ono što je prepoznato kao *treći put*³ ka istini i pomirenju. Kao rezultat toga, nastala je Asocijacija Zajednička akcija za istinu i pomirenje.

Ovaj rad ima za cilj da predstavi pristup bavljenju ratom i posledicama rata koji je tokom proteklih pet godina razvijan u Viktimološkom društvu Srbije, u okviru Asocijacije Zajednička akcija za istinu i pomirenje (ZAIP). U

¹ Radovi sa konferencija objavljeni su u časopisu *Temida*, br. 4/2002 i br. 4/2004.

² O ovome videti detaljnije u Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005.

³ Treći put prepoznat je kao nekonfliktni način komunikacije o prošlosti između ljudi sa različitim iskustvima rata, i inkluzivni odnos prema zločinima, žrtvama i izvršiocima – nezavisno od njihovih svojstava.

radu će biti dat kraći prikaz Asocijacije i procesa kroz koji je ovaj pristup u okviru nje razvijan⁴, kao i detaljan opis samog pristupa, uz uočavanje njegovih najznačajnijih specifičnosti u odnosu na druge slične pristupe i modele. U zaključku rada, na osnovu rezimiranja izloženog i ocene dosadašnjeg razvoja ZAIP pristupa pomirenju, ukazuje se na naredne korake koje treba preduzeti u cilju razvijanja modela pomirenja koji bi svoju osnovu imao u ovom pristupu.

O Asocijaciji *Zajednička akcija za istinu i pomirenje* (ZAIP)

Asocijacija Zajednička akcija za istinu i pomirenje (ZAIP) je neformalna inicijativa solidarnih organizacija i pojedinaca, osnovana sa ciljem razumevanja prošlosti, dolaženja do istine o svakoj žrtvi i svakom počiniocu, kako ratnih tako i političkih sukoba u Srbiji i regionu, i uspostavljanja trajnog poverenja i pomirenja. Asocijacija je osnovana 10. juna 2005. na sastanku u Beogradu. Asocijaciju je osnovalo 20 malih i srednjih nevladinih organizacija i nekoliko pojedinaca, zainteresovanih za razvoj novog pristupa u bavljenju prošlošću (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005:33).

ZAIP čine organizacije i pojedinci ujedinjeni u različitosti i prepoznatim sličnostima, okupljeni oko ideje Trećeg puta – punog uvažavanja svih učesnika u sukobu, kao potencijala za njegovo prevazilaženje. Oni po svojim karakteristikama i regionima iz kojih dolaze u značajnoj meri reprezentuju populaciju Srbije. U vreme pisanja ovog rada, ZAIP je imao 102 člana. Članovi i članice ZAIP su aktivisti, odnosno aktivistkinje nevladinih organizacija koje se bave istinom i pomirenjem, pravima žrtava, ženskim pravima i ljudskim pravima uopšte, članovi organizacija civilnih žrtava rata, organizacija logoraša, izbeglica i prognanih lica, kao i ratnih veterana. Takođe, ZAIP ima i više članova koji se problemima pomirenja bave kao istraživači, profesori ili kao stručnjaci različitog profila (psihijatri, psiholozi, novinari, pravnici, sociolozi). Većina članova ZAIP je iz Srbije, ali je od nedavno Asocijacija počela da se širi i ka regionu, tako da u ovom momentu ima i nekoliko članova iz Bosne i Hercegovine.

Cilj ZAIP je razvijanje modela saradnje različitih društvenih grupa i regiona na prekidanju spirale nasilja i izgradnji trajnog mira. Model ka kome su usmerene aktivnosti ZAIP treba da bude primeren domaćem društvenom kontekstu, ali i primenljiv na regionalnom nivou. U tom smislu misija ZAIP

⁴ O ovome detaljnije videti u Nikolić-Ristanović, V. i Srna, J., ur. (2008.) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Víktimološko društvo Srbije i Prometej

jestе razvijanje modela bavljenja prošlošću na način koji vodi uspostavljanju prekinutih, popravljanju narušenih i negovanju odnosa poverenja među sukobljenim stranama.

Tokom 2006. i 2007. godine aktivnosti ZAIP-a odvijale su se u okviru projekta *Razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje i povećanje društvene vidljivosti trećeg puta*. Najveći deo aktivnosti odnosio se na unutrašnji razvoj Asocijacije, odnosno na njeno uobličavanje, preciziranje ciljeva, misije i osnovnih vrednosti, kao i na ojačavanje i međusobnu podršku članova. Ovakav raspored aktivnosti bio je rezultat svesne odluke, jer smo smatrali da prvo treba da uredimo i ojačamo sebe, pojedinačno i ZAIP kao celinu, kako bismo jasnije definisali šta radimo i kojim putem želimo dalje da idemo. Krećući se od Asocijacije ka društvu, u Srbiji, regionu i međunarodnoj zajednici, želeli smo da se pripremimo da jasnije predstavimo sebe drugima, i tako postanemo spremniji da konstruktivno i efikasno radimo na daljem razvoju i širenju Asocijacije, kao i pristupa pomirenju za koji se ona zalaže.

Tokom 2008. i 2009. godine intenzivirana je saradnja sa organizacijama žrtava rata i aktivno uključivanje njihovih članova u ZAIP. Takođe, kao što je već pomenuto, započeto je i širenje ZAIP u regionu. U tom pogledu posebno su bili značajni seminar, okrugli stolovi i Međunarodna konferencija „Mogući putevi ka pomirenju“, koji su bili održani tokom 2009. godine.

Razvoj ZAIP pristupa bavljenju ratom i posledicama rata

Pristup koji je razvijen u ZAIP proizvod je rada većeg broja ljudi koji su na različite načine učestvovali u aktivnostima na istini i pomirenju koje je nakon 2004. godine koordiniralo VDS. Ipak, finalno uobličavanje pristupa rezultat je zajedničkog rada oko 30 najaktivnijih članova i članica koji su tokom 2006. i 2007. godine radili na definisanju identiteta, ciljeva i misije Asocijacije, konцепције trećeg puta i psihološkog aspekta pomirenja. Članovi ZAIP koji su radili na tome su članovi različitih organizacija, koje povezuje to što aktivno rade na pomirenju, kao i okolnost da su preživeli ratne konflikte u okruženju (izbeglice, logoraši, veterani), ekstremnu političku traumatizaciju (Miloševićev režim), ekonomске sankcije, međunarodnu izolaciju i/ili oružanu intervenciju međunarodne zajednice u Srbiji. Takođe, oni su iz raznih delova Srbije. Većina se od devedesetih godina XX veka bavi ljudskim pravima i mirovnim aktivizmom, dok temama vezanim za istinu i pomirenje uglavnom počinju da se bave nakon 2000. godine.

Rad na definisanju identiteta, ciljeva i misije odvijao se na radionicama koje su koncipirane kao akcionalo istraživanje. To znači da je prikupljanje podataka vršeno istovremeno sa procesom razvoja ideja, odnosno pristupa i formalnog okvira Asocijacije.

Postupak je imao karakteristike razvoja i ideje i metoda, sa posebnim akcentom na stalno smenjivanje nestrukturiranosti – otvorenosti i strukturiranja. Radionice su snimane audio i video tehnikom, i korišćene su razne interaktivne metode. Sav materijal koji je proistekao iz radionica je zatim analiziran od strane voditeljki radionica, a rezultati analize su objavljeni u knjizi *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*.⁵ Na ovaj način pristup je prvi put opisan⁶, što je doprinelo njegovoj daljoj sistematizaciji i razvoju.

Na seminaru, okruglim stolovima i međunarodnoj konferenciji 2009. godine, kao i kroz svakodnevnu saradnju i aktivnost članova, ZAIP pristup je dalje testiran i razvijan. Samim tim, u daljem tekstu ćemo predstaviti pristup na nivou razvoja koji je dostignut u vreme pisanja ovog rada, u martu 2010. godine.

Principi, metode i ciljevi ZAIP pristupa

U narednim izlaganjima opisacemo osnovne principe, metode i ciljeve, odnosno ishode, koje ZAIP pristup bavljenju prošlošću želi da ostvari. Iako smo na analitičkom nivou uspele da izdvojimo i opišemo svaki princip, metod i cilj pojedinačno, treba imati na umu da smo analizi pristupile sa punom svešću o njihovoj međusobnoj povezanosti i isprepletenu u stvarnosti.

Principi ZAIP pristupa

Kao principe pristupa koji je razvijen u ZAIP identifikovale smo princip sveobuhvatnog bavljenja pomirenjem, princip inkluzivnosti i princip dinamičnosti.

⁵ Voditeljke radionica i autorke radova u ovoj knjizi su Vesna Nikolić-Ristanović, Jelena Srna, Nataša Hanak i Jelena Grujić.

⁶ Inače, sam način na koji je pristup razvijan počev od 2004. godine opisan je u više radova i to: Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004; Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005; Nikolić-Ristanović, Hanak, 2006; Nikolić-Ristanović, 2006; Nikolić-Ristanović, Bjelić, 2006; Nikolić-Ristanović, Srna, 2008.

Princip sveobuhvatnog bavljenja pomirenjem

Princip sveobuhvatnog bavljenja pomirenjem usvojen je u ZAIP polazeći od saznanja da složenost i specifičnost konflikata na našim prostorima zahteva složen, kompleksan (višeslojan), obuhvatan i specifičan pristup bavljenju posledicama rata. U skladu sa složenošću društvenih podela i konflikata, kao i sa kumulacijom viktimizacije i njenih posledica (Nikolić-Ristanović, 2003; Kovačević, 2009), za naš pristup pomirenju karakteristično je bavljenje ukupnošću konflikata i njihovih posledica, u socijalnom, prostornom i vremenskom smislu.

Konkretnije, to podrazumeva bavljenje:

- Konfliktima:
 - ◆ različitih vrsta i intenziteta,
 - ◆ koji su se dešavali u raznim vremenskim periodima, uključujući i one koji su transgeneracijski prenošeni,⁷
- Posledicama koje uključuju:
 - ◆ povrede i društvene podele,
 - ◆ povrede i poremećaje, kako ljudi tako i njihovih međusobnih odnosa (jer konflikt podrazumeva kako povredu odnosa, tako i povredu samih aktera konflikta),
 - ◆ posledice rata, ali i posledice tranzicije i globalizacije
- Specifičnošću vremena i sociokulturnog konteksta u kome se dešava sam proces pomirenja.

Imajući u vidu napred navedeno, princip sveobuhvatnog bavljenja pomirenjem podrazumeva da se pomirenje mora odvijati na više nivoa i to:

- ◆ sa sobom i sa drugima
- ◆ unutar porodica
- ◆ između društvenih grupa
- ◆ unutar države (Srbija)
- ◆ u regionu (prostor bivše Jugoslavije)
- ◆ u svetu (sa međunarodnom zajednicom).

⁷ Otvaranje Pandorine kutije na Balkanu, odnosno novi konflikti koji su oživeli nerešena stara i prošla ratna iskustva, učinili su da je nemoguće baviti se konfliktima iz nedavnih ratova bez sagledavanja njihove veze sa prethodnim. Drugim rečima, nemoguće je sagledati do kraja prave dimenzije viktimizacije u savremenim ratovima bez svesti o njenoj akumulaciji kroz vreme i generacije.

Drugim rečima, pomirenje treba da se odvija na mikro, mezo i makro planu, odnosno unutar pojedinca, unutar društvenih grupa i na nivou društva u celini (pojedinih država, regionalno i globalno).

Princip inkluzivnosti

Princip inkluzivnosti, odnosno uključivosti (i/i umesto ili/ili pristup), podrazumeva pre svega bavljenje svima koji su pogođeni ratom, odnosno onima koji su u njemu na različite načine učestvovali. Konkretnije, ovim pristupom obuhvataju se žrtve (ubijeni-umrli, nestali) i prežивeli (uključujući i porodice ubijenih-umrlih i nestalih), izvršioci i svedoci – nezavisno od njihove polne, etničke i druge pripadnosti i svojstava. Mišljenja smo da bi se isključivost u bilo kom pogledu mogla smatrati nekim oblikom diskriminacije, a samim tim i neprihvatljivim načinom bavljenja prošlošću.

Pored uključujućeg karaktera njegovog predmeta, inkluzivnost ZAIP pristupa dolazi do izražaja i u tome što on koristi metode različitih pristupa i znanja različitih nauka u bavljenju prošlošću i to:

- odozdo na gore (*bottom-up*) i od gore ka dole (*top-down*) bavljenje posledicama rata, tj. polazeći od građana ka državnim organima, ali i od državnih organa ka građanima,
- uključivanje i nevladinog i državnog sektora,
- aktivističko, naučno i stručno (istraživački, terapijski, edukacijski i sl.), i lično bavljenje prošlošću,
- praktično i teorijsko bavljenje,
- multidisciplinarno (psihološko, sociološko, pravno, politikološko, viktimo-loško, kriminološko i sl. bavljenje)

Inkluzivni pristup je prihvaćen zbog napred navedene složenosti problematike konfliktova i pomirenja, kao i heterogenosti populacije pogođene konfliktima u Srbiji i regionu. Naime, samo uključivanjem u bavljenje posledicama rata svih konflikata i svih osoba na različite načine pogođenih njima, moguće je stvoriti uslove za ostvarivanje kontakta i komunikacije između strana u sukobu koji vode ka približavanju i pomirenju. Takođe, samo povezivanjem znanja različitih naučnih disciplina i različitih pristupa moguće je baviti se kompleksnim društvenim situacijama kakve postoje u postkonfliktnim, odnosno tranzicionim, društвima koja prolaze kroz proces transformacije (Hamber, 2009:189).

Princip dinamičnosti

Pristup koji je razvijen u ZAIP podrazumeva proces kroz koji se ostvaruje svojevrsna kombinacija kontinuiteta i promene.

Na jednoj strani postoji kontinuitet aktivnosti u bavljenju prošlošću, dok se na drugoj strani ostvaruju stalne promene i to:

- promenljivost sastava ljudi koji su uključeni u aktivnosti i
- promene sadržaja aktivnosti.

Jedna od važnih karakteristika pristupa koji je razvijen u ZAIP jeste promenljivost, odnosno „protočnost“ ljudi koji učestvuju u raznim aktivnostima i koji ovaj pristup dalje šire i primenjuju u svojim aktivnostima na istini i pomirenju, kao i šire, u svakodnevnom životu i komunikaciji sa drugim ljudima.

ZAIP je, dakle, okvir, u kome se, uz poštovanje usvojenih metoda i principa, vrši povezivanje i razmena različitih ljudi, i u kome postoje uslovi da dođe do željenih promena. Pri tome, kombinacija inkluzivnosti i dinamičnosti ogleda se i u stalnom uključivanju novih ljudi, pri čemu je nebitno na kom nivou osvešćenosti i aktiviteta je svaki trenutno uključeni pojedinac. Na ovaj način, pristup koji smo razvile predstavlja neku vrstu inkubatora pomirenja, kao i model koji „stari“ članovi spontano prenose na novouključene. Takođe, oni koji su prošli kroz proces razvoja pristupa, dalje primenjuju, testiraju i usavršavaju ZAIP pristup u drugim uslovima i okruženjima.

Sa time u vezi je još jedan aspekt dinamičnosti koji se manifestuje u otvorenosti pristupa. Pristup je otvoren za promene, odnosno za dalji razvoj i unašćenje, kako pojedinačnih aktivnosti tako i pristupa u celini, kao i za testiranje i primenu u drugim segmentima našeg društva, ali i u drugim društвима. Takođe, u skladu sa principom inkluzivnosti, on je otvoren za uključivanje svih ljudi (bez diskriminacije) koji ciljeve ZAIP prepoznaju kao svoje i pokazuju spremnost da se aktivno pridruže. Štaviše, poziv za uključivanje stalno je otvoren, i što više ljudi prođe kroz ZAIP utoliko se uvećavaju šanse da ovaj pristup postigne veće pozitivne efekte u društvu. ZAIP bi se tako mogao okarakterisati kao „socijalni prostor“ kroz koji se prolazi, odnosno u kome se provodi određeno vreme, onoliko koliko je potrebno ili dovoljno, ali kome svako ko kroz njega prođe daje svoj pečat i svoj doprinos. Najzad, napuštanje ZAIP je prirođan proces, jer novi ljudi zamenjuju stare, i ne znači prestanak, već novi početak doprinosa ZAIP misiji i pomirenju.

Metode pristupa ZAIP

Način bavljenja prošlošću, odnosno metode koje ZAIP pristup koristi karakteriše sledeće: konstruktivna komunikacija, poštovanje, uvažavanje različitosti i prepoznavanje sličnosti (približavanje), aktivno uključivanje u zalaganje za priznanje potreba i ostvarivanje prava, kao i podrška i osnaživanje.

Konstruktivna komunikacija

Konstruktivna komunikacija podrazumeva nekonfliktnu dvosmernu komunikaciju koja omogućava obema stranama:

- ◆ da govore/slobodno izraze svoje stavove i iskustva,
- ◆ da budu saslušane (da se čuju),
- ◆ da se razumeju (da razumeju druge i da učine sebe razumljivim drugima),
- ◆ uzdržavanje od međusobnog optuživanja,
- ◆ suštinsku zainteresovanost.

Konstruktivna komunikacija ima važnu ulogu u naporu ka prevladavanju podela i prevazilaženju sukoba do kojih je među ljudima došlo vezano za zločine učinjene u prošlosti. Takva komunikacija smanjuje tenzije, čini da se ljudi dobro osećaju i slobodno, bez straha od odbacivanja, neshvatanja ili osude, govore o svojim iskustvima i stavovima, ma kako različiti oni bili. Time se omogućava i dolaženje do istine na osnovu sastavljanja mozaika različitih iskustava, kao i putem sagledavanja različitih uvida, odnosno različitih doživljaja istih događaja.

Konstruktivna komunikacija tako stvara uslove za kontinuiran i konstruktivan kontakt, dijalog, koordinaciju i saradnju različitih ljudi i grupa, što postepeno vodi jačanju poverenja, preispitivanju i približavanju stavova o prošlosti, ali i o sadašnjosti i budućnosti (Nikolić-Ristanović, 2008:33).

Samim tim, konstruktivna komunikacija je *condicio sine qua non* za realizaciju principa inkluzivnosti i sveobuhvatnosti, kao ključnih principa ZAIP pristupa, pa samim tim i za ostvarenje projektovanih ciljeva, odnosno ishoda ZAIP pristupa o kojima će biti reči u daljem tekstu.

Poštovanje, uvažavanje različitosti i prepoznavanje sličnosti

Poštovanje, uvažavanje različitosti i prepoznavanje sličnosti predstavljaju, takođe, osnovne preduslove za približavanje strana u sukobu. Bavljenje prošlošću koje se vrši na taj način tesno je povezano sa napred opisanom nekonfliktnom dvosmernom komunikacijom, kao i sa principom inkluzivnosti i sveobuhvatnosti. Zapravo, konstruktivna komunikacija stvara uslove za jačanje poštovanja, uvažavanje različitosti i prepoznavanje sličnosti u različitim iskustvima, odnosno među različitim ljudima. Samim tim, postepeno dolazi do prevazilaženja podela i približavanja ljudi.

Poštovanje, uvažavanje različitosti i prepoznavanje sličnosti obuhvata sledeće:

- ◆ samopoštovanje,
- ◆ uzajamno poštovanje,
- ◆ uvažavanje sopstvenog i različitih iskustava/mišljenja,
- ◆ prepoznavanje sličnosti u različitim iskustvima.

Aktivno uključivanje u zalaganje za priznanje potreba i ostvarivanje prava

Aktivno uključivanje u zalaganje za priznanje potreba i ostvarivanje prava podrazumeva društveno osvešćen i aktivni, odnosno preduzimljiv odnos prema sebi, užem i širem okruženju. To znači kako nepristajanje na pasivnu posmatračku poziciju i na trpljenje i jadikovanje, tako i zainteresovanost da se nešto učini za dobrobit svih. To nije aktivnost radi aktivnosti, niti aktivnost motivisana usko ličnim interesima. Aktivitet ovde znači i aktivizam, odnosno raditi za sebe, ali istovremeno i za sve druge, uključujući buduće generacije. Na taj način uspostavlja se ravnoteža/balans između primanja i davanja, i ostvaruju se razmena i uravnoteženi odnosi među ljudima.

Pristup koji smo razvili u ZAIP podrazumeva aktivnu uključenost u zalaganje za ostvarivanje sopstvenih prava – pojedinačnih, na nivou grupe i na nivou društva. Iskustvo članova ZAIP, kao i iskustva sličnih inicijativa u drugim zemljama poput Južne Afrike (Hamber, 2009:195) i iskustva rada sa žrtvama u širem smislu (Herman, 1997) pokazuju da aktivizam pozitivno deluje na opravak ljudi pogodenih ratom. Pri tome, aktivizam podrazumeva ne samo različite akcije civilnog društva i podršku i pomoć preživelima, već i aktivno uključivanje u koncipiranje predloga i lobiranje državnih organa u cilju ostvarivanja

prava vezanih za rat. Na taj način, pristup ZAIP povezuje i objedinjuje *bottom up* i *top down* pristup bavljenju ratom i njegovim posledicama.

Podrška i osnaživanje sebe, drugih i šire zajednice

Međusobna podrška (emocionalna, informacije, stručna), kao i podrška od strane stručnjaka, odnosno lica sa više iskustva i znanja posebno povoljno deluje u ovom procesu aktivizacije preživelih koji prolaze kroz svoje „transformišuće putovanje“ (Hamber, 2009:196). Aktivno uključivanje i podrška koja ga prati povoljno deluju na osnaživanje osoba pogodjenih ratom da izađu iz podređenog položaja, reintegrišu se i ponovo preuzmu kontrolu nad svojim životom. Takođe, na ovaj način deluje se i na osnaživanje drugih i društva u celini.

Pri tome je posebno značajna podrška u artikulisanju povreda, prava i odgovornosti. Kroz osvešćeni aktivizam i unapređenu komunikaciju svi učesnici procesa dolaze do jasnog sagledavanja svoje pozicije.

Konkretno, u iskustvu ZAIP-a, grupa ljudi iz nevladinih organizacija, istraživača i stručnjaka predstavljala je podršku članovima organizacija žrtava i učesnika rata u artikulaciji njihovih povreda, potreba, očekivanja i ponuda, pa tako i u jasnjem sagledavanju njihovih prava i odgovornosti. Sve to skupa, predstavljalo je dobru osnovu za pravljenje liste prioriteta i plana akcije za ostvarivanje prava i zadovoljavanje potreba.

Ciljevi ZAIP pristupa

Cilj, odnosno ključni rezultat koji se ovim pristupom želi ostvariti jeste povraćaj onoga što je u konfliktima izgubljeno (restitucija), odnosno ojačavanje za nastavak života sa gubitkom⁸.

⁸ Hamber je, na primer, analizirajući svoje iskustvo rada na pomirenju u Južnoj Africi, uočio ambivalentnost koja se sreće kod žrtava koje se trude da „psihološki“ poprave ono što se ne može popraviti. Za ove žrtve, kako on smatra, s obzirom na težinu traumatizacije, određeni stepen „nezavršenog posla“ i ambivalentnosti, koji uključuje i osećanje nepravde, će uvek postojati. Zato on smatra da za žrtve najtežih zločina ojačavanje za život sa emocionalnim bolom, uz istovremeno tolerisanje kontradiktornih (i negativnih i pozitivnih osećanja), može biti oslobođajuće, odnosno emocionalno moćno stanje (Hamber, 2009:193). Samim tim, to je za njih i realniji ishod procesa pomirenja, nego povraćaj u stanje u kome su bile pre zločina. Upravo imajući to u vidu neki autori za ovakve pristupe poput našeg koriste termin transformativna umesto restorativna pravda (Lieberman, 2007:26)

S obzirom na ovako definisan cilj, naš pristup se može smatrati jednim od oblika primene restorativne, odnosno transformativne pravde, na bavljenje prošlošću u postkonfliktnom društvu. Transformativna pravda podrazumeva dijalog između žrtve i izvršioca koji „može da transformiše zločin u nešto drugo, tako da to iskustvo može biti izlečujuće za sve koji su sa zločinom na bilo koji način povezani“ (Lieberman, 2007:26). U tom smislu, ključne reči restorativne, odnosno transformativne, pravde jesu: podrška i oporavak žrtava kao prioritet, dijalog u cilju razumevanja zašto je zločin učinjen, preuzimanje odgovornosti od strane izvršioca (nezavisno od kazne), pokušaj otklanjanja štetnih posledica i pomoći zajednici u reintegraciji kako žrtve, tako i izvršioca.

Restitucija koju želimo da ostvarimo obuhvata promene na ličnom, relationalnom i društvenom planu i to:

- ◆ oporavak/(ponovna) izgradnja ličnih kapaciteta,
- ◆ prihvatanje odgovornosti za pričinjene povrede,
- ◆ ponovno uspostavljanje osećanja sigurnosti,
- ◆ ponovno uspostavljanje odnosa poverenja i popravljanje narušenih odnosa.

Oporavak, odnosno ponovna izgradnja starih, kao i izgradnja novih kapaciteta, podrazumeva obnovljeni aktivitet, povratak poverenja u sebe, ostvarenje prava i uspostavljanje osećaja kontrole nad sopstvenim životom, kao i ojačavanje za život sa gubitkom, odnosno sa kontradiktornim emocijama (Hamber, 2009:193). U tesnoj vezi sa oporavkom i ostvarenjem prava je i prihvatanje odgovornosti za pričinjene povrede.

Ponovno uspostavljanje osećaja sigurnosti podrazumeva stvaranje takvog (mikro, mezo i makro) društvenog okruženja koje se doživljava kao sigurno mesto za izražavanje stavova i iznošenje iskustava i onda kada su ona potpuno različita od stavova i iskustava drugih ljudi. Tako, na primer, ZAIP je doživljena kao sigurno mesto za otvaranje dijaloga o teškim temama, pa samim tim i kao preduslov za povezivanje strana u sukobu.

Sigurno mesto tako predstavlja jedan od važnih ciljeva ali i preduslova procesa koji vode pomirenju.

Oporavak i uspostavljanje sigurnog okruženja za demokratski pluralizam i dijalog, zajedno sa utvrđivanjem i prihvatanjem odgovornosti za povrede, neminovno omogućavaju i ponovno uspostavljanje odnosa poverenja i popravljanje narušenih odnosa, odnosno mirnu koegzistenciju, saradnju i razmenu strana koje su bile u sukobu.

Sve ovo skupa treba da dovede do (ponovnog) uspostavljanja mira i ravnoteže/stabilnosti na svim planovima (na planu pojedinca, njegovog okruženje i društva u celini) i pune društvene reintegracije svih građana.

Ka specifičnom modelu pomirenja

U dosadašnjim aktivnostima ZAIP osmišljen je, применjen, evaluiran i testiran pristup pomirenju koji smo opisale u ovom radu. Iako ima sličnosti sa drugim pristupima koji bavljenju prošlošću prilaze iz perspektive odnosa pojedinca i društva i kombinuju *bottom up* i *top down* pristup, naš model ima specifičnosti koje su primerene društvenom kontekstu u kome je razvijan i na koji se odnosi.

Specifičnost se pre svega odnosi na sveobuhvatnost u bavljenju konfliktima, koja neposredno proizilazi iz broja, složenosti i vremenske i prostorne isprepletenosti konflikata i njihovih posledica, odnosno društvenih podela. Bavljenje bilo kojim od konflikata izolovano je moguće, ali teško da može da dovede do opravka svih pojedinaca, društvenih odnosa i društva u celini. Naime, ekstremna složenost i kompleksnost traži kompleksna rešenja, pa je samim tim u procesu pomirenja u našim uslovima neophodna veća inkluzivnost i sveobuhvatnost, i veća svest o tome, nego u drugim postkonfliktnim društвима.

Pred nama je širenje, razvijanje i dalje testiranje ovog pristupa, u ZAIP, kroz uključivanje novih članova, ali i izvan ZAIP-a, putem njegovog predstavljanja, primene i diskusije u Srbiji, regionu i međunarodnoj zajednici. Osim toga, paralelno sa razvojem i stalnom analizom i teorijskim usavršavanjem ZAIP pristupa, neophodno je raditi i analizu drugih pristupa i modela.⁹ Potrebno je, naime, odrediti mesto ovog pristupa u kontekstu drugih pristupa.

Krajnji cilj jeste konačno uobičavanje specifičnog modela pomirenja, primerenog društvenom kontekstu Srbije i bivše Jugoslavije, uz uočavanje kako sličnosti, tako i razlika u odnosu na druge modele. To je, kako je na početku

⁹ Neki od identifikovanih modela, sa kojima naš pristup ima sličnosti, ali se od njih i razlikuje, jesu: sa kontekstom povezan model konceptualizacije pomoći žrtvama ekstremne političke traumatizacije anagažovanim u procesu otkrivanja istine (Hamber, 2009:192), TARR – trauma- trust- truth- accountability- reparation- reconciliation (trauma-povrerenje-istina-odgovornost-naknada štete-pomirenje) model (Parmentier i Weitekamp, 2007), model pomirenja koji je razvijen na osnovu rada J.P. Lederach-a (Huyse, 2003:24), Fuller-ov model procesa od 6 koraka (Fuller, navedeno prema Hanser, 2009:195) i sl.

rada bilo pomenuto, ujedno i cilj koji je VDS imalo na umu kada je 2002. godine iniciralo aktivnosti vezane za bavljenje prošlošću i pomirenje.

Literatura

- Hamber, B. (2009) *Transforming societies after political violence: Truth, reconciliation and mental health*. Dordrecht: Springer.
- Hanser, R. (2009) Conflicts and geographical flashpoints around the world: The effective application of restorative justice and peacemaking criminological perspectives. *Contemporary Justice Review*, 12(2), str. 191-205.
- Herman, J. (1997) *Trauma and recovery*. New York: Basic Books.
- Huyse, L. (2003) The Process of Reconciliation. In: D. Bloomfield, T. Barnes & L. Huyse (Eds.), *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*. Stockholm: International IDEA, str. 19–32.
- Kovačević, D. (2009) *12 srpskih podela*. Beograd: Stubovi kulture.
- Liebman, M. (2007) *Restorative justice: How it Works*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Nikolić-Ristanović, V. (2003) Društveno-istorijski kontekst, viktimizacija i dosadašnji proces istine i pomirenja u Srbiji. U: M. Gajicki (Ur.) *Vivisekt*. Novi Sad: NVO Vojvođanka, str. 49–65.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti-ideje i mišljenja građana Srbije*. Beograd: VDS i Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2005) Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: koordinacija inicijativa civilnog društva i povećavanje društvene vidljivosti Trećeg puta, *Temida*, 4, str. 33-36.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2006) Truth, reconciliation and the Serbian Victimology Society. *Peace Review*, 18(3), str. 379-387.
- Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia. In: D. Sullivan & L. Tiffet (Eds.) *Handbook of Restorative Justice*. Oxon: Taylor & Francis Books, Ltd., str. 369-387.
- Nikolić-Ristanović, V., Bjelić, D. (2006) Asocijacija Zajednička akcija za istinu i pomirenje – aktivnosti u 2006. godini i planovi za budućnost. *Temida*, 4, str. 43-49.
- Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. ur. (2008) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V. (2008) Razvoj ideje trećeg puta u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje. U: V.Nikolić-Ristanović & J.Srna (Ur.) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 29-57.

Parmentier, S., Weitekamp, E. (2007) Political Crimes and Serious Violations of Human Rights: Towards a Criminology of International Crimes. In: S. Parmentier & E. Weitekamp (Eds.) *Crime and Human Rights: Series in Sociology of Crime, Law and Deviance, Vol. 9*. Amsterdam/Oxford: Elsevier/JAI Press, str. 109-144.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC

JELENA SRNA

Reconciliation with oneself and with others – from approach to model

The paper intends to present the approach to dealing with war and its consequences which was developed within Victimology Society of Serbia over the last five years, in the framework of Association Joint Action for Truth and Reconciliation (ZAIP). First, the short review of the Association and the process through which ZAIP approach to dealing with a past was developed is presented. Then, the detailed description of the approach itself, with identification of its most important specificities, is presented. In the conclusion, next steps, aimed at development of the model of reconciliation which will have the basis in ZAIP approach and which will be appropriate to social context of Serbia and its surrounding, are suggested.

Keywords: reconciliation, model, Serbia, Victimology Society of Serbia, Association Joint Action for Truth and Reconciliation.

TEMIDA

Mart 2010, str. 59-71

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1001059P

Izvorni naučni rad

Istraživanja o najadekvatnijim oblicima sećanja na prošlost i načinima za uspostavljanje poverenja na prostoru bivše Jugoslavije

NIKOLA M. PETROVIĆ*

Ovom radu biće predstavljeni rezultati tri akciona istraživanja koje je Viktimološko društvo Srbije sproveo sa ciljem da se podigne svest građana Srbije o istini i pomirenju, kao i da se ispitaju stavovi građana o najadekvatnijim oblicima sećanja na prošlost i načinima za uspostavljanje poverenja između različitih političkih i ideoloških grupa u Srbiji i između građana država članica bivše SFRJ. Istraživanja su sprovedena u periodu od 2002. do 2010. godine. Prva analiza rađena je na upitnicima prikupljenim u periodu od 2002. do 2004. godine, druga za period od 2004. do 2009. godine, a treće ispitivanje sprovedeno je u toku 2010. godine. Prikupljeno je ukupno 325 popunjениh upitnika i podejljena je 3031 informativna brošura. Svest građana o ovoj temi je podignuta, a prikupljen je i veliki broj korisnih predloga najboljih oblika sećanja na prošlost i načina za ponovno uspostavljanje poverenja.

Ključne reči: stavovi, sećanje na prošlost, poverenje, pomirenje.

Uvod

Od završetka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prošlo je petnaest, a od sukoba na Kosovu i Metohiji jedanaest godina. Formalni proces kraja konflikta je završen i sada na prostoru bivše Jugoslavije vlada mir. Međutim, građani novonastalih država još nisu uspostavili onaj nivo odnosa koji je postojao za vreme zajedničke države. Pomirenje nije izolovan čin, već proces koji traje godinama. Idealno, ovaj proces bi trebalo da spreči korišćenje prošlosti kao osnove

* Nikola Petrović je diplomirani psiholog, student doktorskih studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu na odseku psihologija i asistent istraživač u Viktimološkom društvu Srbije. E-mail: oksel@nadlanu.com

za razvoj novog konflikta (Huyse, 2003). Zato je oblik sećanja na prošlost vrlo bitan za budućnost međusobnih odnosa. Izgradnja zajedničke istine o prošlosti na nivou država, ali i na interpersonalnom nivou, je zato vrlo važna. Utvrđivanje istine o prošlom konfliktu na individualnom planu potpomaže razvijanje empatije između pripadnika suprotstavljenih naroda i bolje razumevanje „druge“ strane (Valiñas i Vanspauwen, 2009). Na nivou države to podrazumeva i osudu zločina, reafirmaciju osnovnih vrednosti društva, kao i nameru da se spreči ponovni sukob (Parlevliet, 1998 prema: Valiñas i Vanspauwen, 2009). Sećanje je moćan instrument pomirenja, jer može da pruži rane signale ponovnog potencijalno opasnog nepoverenja (Huyse, 2003). Sledeći korak na putu ka pomirenju je izgrađivanje poverenja između građana ranije sukobljenih strana. Međutim, destruktivni transgeneracijski obrazac u Srbiji može biti velika prepreka na tom putu (Srna, 2005). Nepoverenje nastavlja da igra značajnu ulogu u individualnoj, društvenoj i političkoj sferi u državama bivše Jugoslavije (Valiñas, 2009). Napuštanje obrasca nepoverenja je jedan od ključnih elemenata izgradnje trajnog mira na ovom području, jer se pomirenje u psihološkom smislu identificuje sa poverenjem (Nikolić-Ristanović i Hanak, 2004; Petrović, 2005; Srna, 2008). Zato je Victimološko društvo Srbije odlučilo da sproveđe niz akcionalih istraživanja sa ciljem da se utvrdi kakvo je mišljenje građana Srbije o različitim oblicima sećanja na prošlost i načinima ponovnog uspostavljanja poverenja. Cilj istraživanja je, pored ispitivanja stavova, bio i da se podigne svest građana Srbije o važnosti procesa pomirenja i utvrđivanja istine o prošlosti.

Metod

Istraživanja su isplanirana kao sistematska neeksperimentalna istraživanja pomoću upitnika i sprovedena su u periodu od 2002. do 2010. godine. Prioritet u prva dva istraživanja stavljen je na podizanje svesti građana, tako da uzorak nije planiran. Informativne brošure sa upitnicima su deljene građanima bez pravljenja bilo kakve diskriminacije u pogledu etničke, verske, političke ili bilo kakve druge orientacije ili pripadnosti. U trećem istraživanju prigodan uzorak činilo je 197 učenika gimnazija i srednjih škola u Beogradu uzrasta 17 i 18 godina, ujednačenih po polu.

Instrument

Upitnik, koji je korišćen u ova tri istraživanja, sastojao se od 4 pitanja vezanih za najbolje oblike sećanja i načine uspostavljanja poverenja (Nikolić-Ristanović i Hanak, 2004). Pitanja su bila sledeća:

- 1) Koji oblik sećanja na prošlost bi stimulativno delovao na uspostavljanje trajnog (pozitivnog) mira u bivšoj Jugoslaviji uopšte i u Srbiji posebno?
- 2) Kako se sećati prošlosti, a ne stvarati nove, već premostiti postojeće, podele?
- 3) Kako povratiti međusobno poverenje građana u Srbiji, posebno onih koji pripadaju različitim političkim, ideoološkim i interesnim organizacijama ili stranama?
- 4) Kako povratiti međusobno poverenje građana bivše Jugoslavije?

Za potrebe trećeg istraživanja pitanja su zatvorena na osnovu rezultata drugog istraživanja. Ispod svakog pitanja ponuđeni su predlozi, a zadatak ispitanika bio je da ocene da li se slažu ili ne slažu sa njima.

Rezultati

Prvo istraživanje (period 2002-2004)

Za potrebe akcionalih istraživanja odštampano je 5000 informativnih brošura koje su sadržale i upitnik. Od 2002. do 2009. godine podeljeno je ukupno 3031 brošura. U prvom istraživanju analizirani su upitnici prikupljeni u periodu od 2002. do 2004. godine, kada je podeljeno 1660, a od tog broja popunjeno i vraćeno 20 brošura sa upitnikom (Nikolić-Ristanović i Hanak, 2004).

Podaci u prvom istraživanju analizirani su kvalitativno zbog malog broja popunjениh i vraćenih upitnika. Međutim, stavovi građana o najboljim oblicima sećanja na prošlost i putevima za uspostavljanje poverenja prikupljeni su i na tribinama organizovanim u više gradova Srbije. Od predloga građana sačinjena je lista preporuka najboljih oblika sećanja / načina utvrđivanja istine o prošlosti (Nikolić-Ristanović i Hanak, 2004): osnivanje Komisije za istinu i pomirenje i neformalnih građanskih tribunal-a-radiionica, prezentovanje istine na način dostupan javnosti u medijima, ustanovljavanje memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom, Dana za sećanje ili Dana pomirenja, objavljivanje imena

žrtava i zločinaca, kampanje, pravljenje TV emisija i filmova o zločinima i pozitivnim iskustvima, kao i deideologizacija i korišćenje pouzdanih činjenica u školskim udžbenicima. Sačinjena je i lista preporuka sastavljena od najboljih predloga za ponovno uspostavljanje poverenja: osnivanje konflikt-menadžment centra, povezivanje ljudi kroz zajedničke projekte i manifestacije, uključivanje nenasilne komunikacije u sve oblike obrazovanja i pravljenje edukacija za medijaciju u rešavanju konflikata, briga za žrtve (podrška, terapija i osnaživanje) i povezivanje udruženja žrtava rata sa sličnim iskustvima.

Drugo istraživanje (period 2004-2009)

U periodu od 2004. do 2009. podeljena je 1371 brošura, a vraćeno je i popunjeno 108 upitnika. Ovi upitnici analizirani su kvalitativno i kvantitativno u drugom istraživanju Viktimološkog društva Srbije. Rezultati istraživanja predstavljeni su na međunarodnoj konferenciji „Mogući putevi ka pomirenju“ održanoj u Beogradu 2009. godine. Oni su pokazali da ispitanici, kao najboljni oblik sećanja koji bi stimulisao uspostavljanje trajnog mira, ističu pozitivna sećanja o životu u bivšoj Jugoslaviji i da samo 9.3% njih smatra da je uspostavljanje trajnog mira nemoguće. Komentar jednog ispitanika bio je:

„Skoro su na jednoj televizijskoj stanici emitovani snimci utakmica kada smo kao reprezentacija Jugoslavije ostvarivali sjajne sportske rezultate. Verujem da ih svi gledamo čežnjivo, ali i ponosno, na čas zaboravljajući sva protekla događanja. I ostali mediji bi na sličan način mogli da probude negde zaboravljene uspomene koje u svima nama izazivaju pozitivna osećanja.“

Tabela 1. Procena najadekvatnijeg oblika sećanja koji bi stimulativno delovalo na uspostavljanje trajnog mira na prostoru bivše SFRJ

Oblik sećanja	Procenat
Pozitivna sećanja o životu u bivšoj Jugoslaviji, vladavini Josipa Broza Tita, ekonomskoj sigurnosti i uspesima naše bivše države	19.4 %
Priključenje svedočenja žrtava o patnjama koje su preživele, ali i o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti i njihovo čuvanje, kao arhivskog materijala, čija je svrha da se izvuku pouke za budućnost	7.4 %
Ustanovljavanje državne komisije istine i pomirenja i organizovanje javnih svedočenja žrtava	5.6 %

Objavljinjanje istine, isticanje pozitivnih primera i sličnosti naroda bivše države, razbijanje predrasuda i priznavanje grešaka procenjeno je kao najbolji

put za premošćavanje postojećih podela. Dosta mali procenat (6.4%) ispitanika mislio je da su podele nepremostive. Komentari nekih ispitanika bili su:

„Iznositi samo istinu, dopuštati ljudima da nam kažu o svojoj patnji i ne dozvoljavati drugima da sude o tome i pritom prave nove podele.“

„Prošlost ne treba zaboraviti, pogotovo kad znamo da je ona bila burna. Donela nam je mnogo patnji i stradanja. Treba se učiti na greškama i orijentisati se u pravcu budućnosti.“

Tabela 2. Procena najadekvatnijeg oblika sećanja koje bi pomoglo da se premoste postojeće podele

Oblik sećanja	Procenat
Objaviti istinu, isticati pozitivne primere iz prošlosti i sličnosti naših naroda, staviti se u poziciju drugog, razbiti predrasude i priznati greške	31.5 %
Prošlost bi trebalo zaboraviti, trebalo bi se okrenuti budućnosti	16.7 %
Kao lošeg iskustva i lekcije koja će nam poslužiti da se to ne ponovi	10.2 %

Po ispitivanim građanima, poverenje sukobljenih strana u Srbiji i u bivšoj Jugoslaviji može se najbolje povratiti edukovanjem i podizanjem svesti građana, ekonomskim razvojem i saradnjom, pozitivnim dijalogom i zaustavljanjem govora mržnje u medijima.

Tabela 3. Procena najadekvatnijeg načina za vraćanje međusobnog poverenja građana Srbije koji pripadaju različitim političkim i ideoškim stranama

Način za ponovno uspostavljanje poverenja	Procenat
Pozitivnim dijalogom, edukovanjem i podizanjem svesti naroda, ekonomskim razvojem, zaustavljanjem govora mržnje u medijima	31.5 %
Poštovanjem prava na drugačije mišljenje i jednakost svih građana	20.4 %
Podjednakim tretiranjem žrtava i kažnjavanjem zločinaca	6.4 %

Izdvojeni su i komentari nekih ispitanika na ovo pitanje:

„Građani treba da teže pronalaženju ličnog identiteta i stvaranju civilizovanog društva. Treba preispitivati svoje stavove, stalno i iznova. Na taj način bi mogli ublažiti i poštovati razlike, pa i povratiti poverenje.“

„Prvi korak za rešavanje ovog problema je da vladajuće strukture u društvu doprinesu širenju tolerancije, čime će se pojedinci osposobiti da sagledaju i stavove drugih.“

Važno je pomenuti da je bilo i onih ispitanika (11.2%) čije je uverenje da uspostavljanje poverenja u ovom trenutku u Srbiji nije moguće, kao i onih (13.9%) koji su to isto mislili za uspostavljanje poverenja između građana bivše Jugoslavije. Komentari ispitanika u vezi sa mogućim koracima u vraćanju poverenja između građana bivše Jugoslavije bili su sledeći:

„Dobar način je stvaranje zajedničkih dokumentarnih filmova, koji će nastojati da dođu do neke zajedničke istine, a ne da jedni imaju svoju istinu, drugi svoju. Jedan od načina je možda i organizovanje nekih druženja, kampova između mladih koji žive u različitim republikama bivše Jugoslavije, pošto su previše vremena provodili živeći odvojeno, ne znajući ništa jedni o drugima.“

„Edukovanjem mladih ljudi od početka školovanja, kao i ukazivanje na vrednosti, pozitivne osobine drugih naroda, a ne isticanje loših.“

Tabela 4. Procena najadekvatnijeg načina za vraćanje međusobnog poverenja građana bivše SFRJ

Način za ponovno uspostavljanje poverenja	Procenat
Pozitivnim dijalogom, edukovanjem i podizanjem svesti naroda o toleranciji, ekonomskom saradnjom	33.3 %
Organizovanjem zajedničkih tribina, manifestacija i seminara, razmenom studenata, saradnjom preko udruženja, sportskom i kulturnom saradnjom	17.6 %
Kažnjavanjem zločinaca	3.7 %

Treće istraživanje (2010)

Posle konferencije „Mogući putevi ka pomirenju“ želja Viktimološkog društva Srbije bila je da se ispita i stavovi mladih o ovim pitanjima, koji će jednog dana biti pokretačka snaga države i svojim ponašanjem uticati na stavove potonjih generacija. Kao najadekvatniji oblik sećanja, koji bi stimulativno delovao na uspostavljanje trajnog mira na prostoru bivše Jugoslavije, mlađi su procenili prikupljanje svedočenja žrtava o patnjama koje su preživele, ali i

o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti i njihovo čuvanje, kao arhivskog materijala, čija je svrha da se izvuku pouke za budućnost. Najmanje podrške dobila je ideja ustanovljavanja državne komisije za istinu i pomirenje i organizovanje javnih svedočenja žrtava.

Tabela 5. Stavovi mlađih o najadekvatnijim oblicima sećanja koji bi stimulativno delovali na uspostavljanje trajnog mira na prostoru bivše SFRJ

Oblik sećanja	Slaganje	Neslaganje
Prikupljanje svedočenja žrtava o patnjama koje su preživele, ali i o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti i njihovo čuvanje, kao arhivskog materijala, čija je svrha da se izvuku pouke za budućnost	79.8 %	20.2 %
Izdavanje knjiga, udžbenika istorije i studija slučaja o tim događajima	64.4 %	35.6 %
Osnivanje memorijalnog muzeja sa stalnom aktivnom postavkom	63.2 %	36.8 %
Pozitivna sećanja o životu u bivšoj Jugoslaviji, vladavini Josipa Broza Tita, ekonomskoj sigurnosti i uspesima naše bivše države	62.6 %	37.4 %
Objavljivanje imena žrtava i počinilaca zločina	59.5 %	40.5 %
Ustanovljavanje Dana za razmišljanje i sećanje, koje bi uključio upoznavanje sa patnjama velikog broja ljudi	54.0 %	46.0 %
Organizovanje medijski propraćenih tribina i javnih prezentacija za sećanje o žrtvama	51.5 %	48.5 %
Ustanovljavanje državne komisije za istinu i pomirenje i organizovanje javnih svedočenja žrtava	47.2 %	52.8 %

Da nema takvog oblika sećanja koji bi stimulativno delovao na uspostavljanje trajnog mira smatra 18.4% ispitanika, dok 25.2% misli da se ne bi trebalo prisećati, već potisnuti i zaboraviti sve što se desilo. Devojke su, u većoj meri od muškaraca, smatrali da je osnivanje memorijalnog muzeja sa stalnom aktivnom postavkom adekvatan oblik sećanja na prošlost ($\chi^2(1)=4.51$; $p<.05$). Zabeležili smo i neke komentare ispitanika na ovo pitanje:

„Da pokušamo jedni drugima da delimično oprostimo dešavanja u prošlosti, ali ne da ih zaboravimo, i da krenemo ispočetka, osvrćući se na lepe i pozitivne stvari!“

„Snimanje dokumentarnih filmova mi se čini kao dobra ideja...“

„Dok god su srpski nacionalni interesi ugroženi smatram da do stabilnosti ne može doći.“

Svi predloženi oblici sećanja, koji bi mogli pomoći da se premoste postojeće podele među narodima, su dobile podršku preko dve trećine ispitanika. Objavljuvanje istine o svemu što se dešavalo, priznavanje grešaka i razbijanje predrasuda je procenjeno kao najadekvatniji način da se ove podele premoste. Devojke u većoj meri od mladića smatraju da je ovaj oblik sećanja najbolji ($\chi^2(1)= 5.59$; $p<.05$).

Tabela 6. Stavovi mladih o najadekvatnijim oblicima sećanja koji bi pomogli da se premoste postojeće podele

Oblik sećanja	Slaganje	Neslaganje
Objaviti istinu o svemu što se dešavalo, priznati greške i razbiti predrasude	87.7 %	12.3 %
Isticati pozitivne primere iz prošlosti i sličnosti naših naroda	77.3 %	22.7 %
Zajedničkim projektima i manifestacijama	76.7 %	23.3 %
Javno osuditi i kazniti zločince, a pritom pomoći žrtvama	73.6 %	26.4 %
Kao lošeg iskustva i lekcije koja će nam poslužiti da se to ne ponovi	71.2 %	28.8 %

Stav da bi prošlost trebalo zaboraviti i da bi se trebalo okrenuti budućnosti podržava 48.5%, a da su podele među narodima nepremostive smatra 28.2% ispitanika. Jedna ispitanica je ovako prokomentarisala ovo pitanje:

„U svakom slučaju mislim da je prošlost osnov budućnosti. I nisam za to da se zaboravi već da se dokaže i ustanovi istina, krivci i žrtve, pa da svaki mlađi čovek bude svestan prošlosti svoje zemlje. Tek kada krivci budu postojali – možemo da razmišljamo o bilo kakvoj saradnji, do tada ne! Jer u ovo vreme ne bi trebalo mi jedini da budemo tolerantni i popustljivi, pa da opet snosimo i zbog toga posledice. Naravno, puno je mržnje, čak i previše, pa red je da se to prekine i da postupamo civilizovano! Kakva god da je prošlost naša je i nećemo je se odreći.“

Sve ponuđene načine za ponovno uspostavljanje međusobnog povernja građana Srbije, koji pripadaju različitim političkim i ideološkim stranama, podržala je većina ispitanika, a kao najbolji put da se ovo postigne procenjeno je edukovanje i podizanje svesti građana. Devojke su taj put podržale u većoj meri od mladića ($\chi^2(1)= 4.79$; $p<.05$).

Tabela 7. Stavovi mladih o najadekvatnijim načinima za vraćanje međusobnog poverenja građana Srbije koji pripadaju različitim političkim i ideološkim stranama

Način za ponovno uspostavljanje poverenja	Slaganje	Neslaganje
Edukovanjem i podizanjem svesti građana	87.1 %	12.9 %
Poštovanjem prava na drugačije mišljenje i jednakost svih građana	85.9 %	14.1 %
Pozitivnim dijalogom i zaustavljanjem govora mržnje u medijima	79.8 %	20.2 %
Ekonomskim razvojem	74.2 %	25.8 %

Ipak, 35% ispitanika smatra da je za sada nemoguće povratiti poverenje između ovih grupa u Srbiji. Komentari muških ispitanika na ovo pitanje ukazuju na vrlo „oštре“ stavove:

„Uvođenjem pravila koje zabranjuje rad organizacijama koje su protiv države.“

„Promenom vlasti i stavljanjem medija pod strogu nacionalnu kontrolu i zabranu upliva stranog kapitala.“

Kao najbolji način za ponovno uspostavljanje poverenja među građanima bivše Jugoslavije procenjeno je razvijanje nenasilne komunikacije, dok je ideja o razmeni studenata dobila najmanju podršku ispitanika.

Tabela 8. Stavovi mladih o najadekvatnijim načinima za ponovno uspostavljanje poverenja građana bivše SFRJ

Način za ponovno uspostavljanje poverenja	Slaganje	Neslaganje
Razvijanjem nenasilne komunikacije	85.9 %	14.1 %
Sportskom i kulturnom saradnjom	84.7 %	15.3 %
Podjednakim tretiranjem žrtava svih naroda i kažnjavanjem svih zločinaca	83.4 %	16.6 %
Edukovanjem i podizanjem svesti građana o toleranciji	82.8 %	17.2 %
Saradnjom preko različitih udruženja iz svih država bivše SFRJ	77.9 %	22.1 %
Ekonomskom saradnjom među državama bivše SFRJ	64.4 %	35.6 %
Organizovanjem zajedničkih tribina, manifestacija i seminara	60.7 %	39.3 %
Razmenom studenata	57.7 %	42.3 %

Međutim, i pored toga što ispitanici generalno podržavaju ove ideje i smatraju da bi mogle voditi ponovnom uspostavljanju poverenja, 39.9% njih

smatra da je za sada nemoguće povratiti poverenje građana bivše SFRJ. Otkriveno je više razlika u stavovima mladića i devojaka, pa tako devojke u većoj meri od mladića smatraju da su dobri načini za ponovno uspostavljanje poverenja građana bivše SFRJ: podjednako tretiranje žrtava i kažnjavanje svih zločinaca ($\chi^2(1)= 7.45$; $p<.01$), razvijanje nenasilne komunikacije ($\chi^2(1)= 12.91$; $p<.01$), organizovanje zajedničkih tribina, manifestacija i seminara ($\chi^2(1)= 6.84$; $p<.05$), kao i saradnja preko različitih udruženja ($\chi^2(1)= 12.42$; $p<.01$). Komentari pojedinih ispitanika na ovo pitanje bili su sledeći:

„Dok god su srpski nacionalni interesi ugroženi, smatram da do mira ne može doći.“

„Kažnjavanjem svih zločinaca, ne samo Srba.“

„Nije dovoljno samo oprostiti, trebalo bi potpuno zalečiti rane prošlosti i sujetu naroda.“

Diskusija

U trećem istraživanju kao najbolji oblik sećanja na prošlost, koji bi stimulativno delovao na uspostavljanje trajnog mira na prostoru bivše SFRJ, ispitanici su odabrali prikupljanje svedočenja žrtava o patnjama koje su preživele, ali i o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti i njihovo čuvanje, kao arhivskog materijala, čija je svrha da se izvuku pouke za budućnost. Kao najadekvatniji oblik sećanja, koji bi pomogao da se premoste postojeće podele među narodima, procenjeno je objavljivanje istine o svemu što se dešavalо, priznanje grešaka i razbijanje predrasuda. Od ponuđenih načina za vraćanje međusobnog poverenja građana Srbije, koji pripadaju različitim političkim i ideološkim stranama, najveću podršku je dobila ideja edukovanja i podizanja svesti građana. Najbolji put za ponovno uspostavljanje poverenja među građanima bivše Jugoslavije, po mišljenju ispitanika, je razvijanje nenasilne komunikacije. Kao što se iz rezultata može videti i ostali oblici sećanja i načini uspostavljanja poverenja dobili su podršku preko polovine ispitanika. Jedini izuzetak je stav o korisnosti državne komisije za istinu i pomirenje i organizovanje javnih svedočenja žrtava, jer je ova ideja bila najslabije prihvaćena¹. Kada se ovi rezultati uporede

¹ Moguće da je na takav rezultat uticala i činjenica da je pre ispitanja, ispitanicima objašnjeno kako je državna komisija za istinu i pomirenje funkcionala u Južnoj Africi. Naglašeno im je da eventualna komisija u našoj zemlji ne bi morala da amnestira ratne zločinče.

sa prethodnim istraživanjem Viktimološkog društva Srbije mogu se primetiti značajna poklapanja. Najveća saglasnost u stavovima postignuta je kada je u pitanju potraga za oblikom sećanja, koje bi pomoglo da se premoste postojeće podele među narodima, pri čemu je objavljivanje istine o svemu što se dešavalо, priznavanje grešaka i razbijanje predrasuda, procenjeno kao najbolji način za postizanje tog cilja u oba istraživanja. Stariji ispitanici u prethodnom istraživanju u većoj meri su smatrali da bi pozitivna sećanja o životu u bivšoj Jugoslaviji, vladavini Josipa Broza Tita, ekonomskoj sigurnosti i uspesima naše bivše države stimulisala uspostavljanje trajnog mira, što je i logično, jer mlađa generacija ta sećanja i nema. Zanimljivo je primetiti da je, među mладима koji su ispitivani u ovom istraživanju, mnogo veći procenat onih koji smatraju da oblici sećanja, koji bi mogli pozitivno delovati na pomirenje, ne postoje i da je uspostavljanje poverenja između ranije sukobljenih strana u Srbiji i Jugoslaviji nemoguća misija, u poređenju sa ispitanicima iz prethodnog istraživanja.

Zbog metodoloških razlika, vezanih pre svega za veličinu uzorka i način prikupljanja podataka, nije bilo moguće kvantitativno poređenje drugog i trećeg sa rezultatima prvog istraživanja.

U svim slučajevima kada su utvrđene razlike u stavovima mladića i devojaka u trećem istraživanju, devojke su bile te koje su u većoj meri prihvatale određene ponuđene ideje.

Rezultati drugog istraživanja pokazali su da 13.9% ispitanika, a rezultati trećeg da skoro 40% mладих ispitanika, smatra da je u ovom trenutku nemoguće povratiti poverenje između građana bivše SFRJ. Ipak, većina ispitanika, u sva tri istraživanja, smatra da postoje oblici sećanja koji mogu pozitivno delovati na uspostavljanje trajnog mira i prevazilaženje postojećih podela, kao i da je uspostavljanje poverenja između različitih političkih i ideoloških grupa u Srbiji, a i između građana država članica bivše SFRJ, u ovom trenutku moguće. Ovo je vrlo bitan nalaz, jer budi optimizam da će procenat onih koji se protive pomirenju biti sve manji, ukoliko ne dođe po ponovnih zaoštravanja međusobnih odnosa.

Zaključak

Ova tri istraživanja imala su i važan akcioni karakter, jer im je cilj bio i da povećaju svest građana Srbije o važnosti utvrđivanja istine o našoj bliskoj prošlosti i ponovnog uspostavljanja poverenja sa susednim narodima, sa kojima smo donedavno bili u sukobu. Podatak da je kod mlade generacije toliko

godina nakon sukoba u velikoj meri prisutan stav da je nemoguće povratiti poverenje između građana bivše Jugoslavije, posebno je zabrinjavajuć, jer će to značajno otežati proces pomirenja na duže staze, ukoliko ne bude bilo snažnijih uticaja na njihovu svest. Ovi nalazi mogu se upotrebiti kako bi se kroz medije i obrazovni sistem više uticalo na stavove mlađih, pogotovo dečaka. Naravno, potrebno je da i starija generacija svojim ponašanjem pokaže mlađoj da je spremna za promene. Za taj proces promene biće potrebno vreme, ali ono samo po sebi nije dovoljan uslov.

Istovremeno, velika podrška, za određene oblike sećanja i načine uspostavljanja poverenja, signal je za one koji formiraju državnu politiku da pokrenu akcije u pravcu implementiranja tih podržanih ideja. Ovome bi trebalo priključiti i zaključke prvog istraživanja, jer je u listi preporuka o najboljim oblicima sećanja i najadekvatnijim načinima za ponovno uspostavljanje poverenja sadržano dosta konkretnih ideja koje bi definitivno ubrzale proces pomirenja. Upravo zato su potrebna nova empirijska istraživanja u ovoj slabo ispitivanoj oblasti.

Literatura

- Huyse, L. (2003) The process of reconciliation. In: D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (eds.) *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: Kakav model istine i poverenja / pomirenja je potreban Srbiji? – Ideje i predlozi građana*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.
- Petrović, N. (2005) *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*. Beograd: Institut za psihologiju & Dokumentacioni centar „Ratovi 1991-1999“.
- Srna, J. (2005) Towards reconciling with ourselves and others. *Psihologija*, 38(2), 117-132.
- Srna, J. (2008) Psihološki aspekti pomirenja. U: V. Nikolić-Ristanović & J. Srna (ur.) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej, str. 61-104.
- Valiñas, M. (2009) Rebuilding Trust in the Former Yugoslavia: Overcoming the Limits of the Formal Justice System. In: E. Claes, W. Devroe & B. Keirsbilck (ed.) *Facing the Limits of the Law*. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, str. 177-188.
- Valiñas, M., Vanspauwen, K. (2009) Truth-seeking after violent conflict: experiences from South Africa and Bosnia and Herzegovina. *Contemporary Justice Review*, 12(3), 269-287.

NIKOLA M. PETROVIĆ

Research about the most adequate forms of remembering the past and ways of establishing trust in the former Yugoslavia

The results of three action studies conducted by the Victmiology Society of Serbia with the aim to raise awareness of Serbian citizens about truth and reconciliation, as well as to examine the attitudes of citizens about the best forms of remembering the past and ways of establishing trust between the different political and ideological groups in Serbia and between the citizens of the member states of the former Yugoslavia, will be presented in this paper. The research was carried out in the period 2002-2010. The first analysis was done on the questionnaires gathered in the period 2002-2004, the second for the period 2004-2009 and the third research was conducted in 2010. A total of 325 filled questionnaires were collected and 3031 informational brochures were handed out. Awareness of the citizens about this issue was raised, and a large number of useful suggestions about the best forms of remembering the past and ways of regaining trust were gathered.

Keywords: attitudes, remembering the past, trust, reconciliation.

TEMIDA

Mart 2010, str. 73-77

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1001073K

Kratko saopštenje

Učesnici ratova kao graditelji mira

Novica Kostić*

U periodu od 1991. do 1999 godine preko 1500000 ljudi sa područja bivše Jugoslavije je bilo deo desetina vojnih formacija koje su učestvovalo u ratnim dešavanjima na različite načine i sa različitim motivima. Te osobe su aktivno doprinele ratnoj tragediji koja je bila i biće još neko vreme najznačajnija odrednica društvenih i ličnih odnosa među pojedincima i narodima u državama bivše SFRJ. Oni su danas prepušteni sami sebi i izloženi pokušajima manipulacije od strane nacionalističkih centara i pojedinih političara. Zbog njihove ratne prošlosti, najčešće su na „drugoju“ strani obeleženi kao nosioci nacionalističkih i ratno-huškačkih ideja. Međutim, gledano sa aspekta izgradnje mira, bivši vojnici predstavljaju značajan potencijal jer mnogi od njih, zapravo, imaju potrebu da doprinesu izgradnji pravednijeg društva i osećaju se odgovornim za ono što se dešavalo. U ovom radu biće reči o tome kako su pojedini ratni veterani odlučili da se udruže i da zajedničkim aktivnostima doprinesu pomirenju na prostoru bivše Jugoslavije.

Ključne reči: veterani, pomirenje, zajedničke aktivnosti.

„Učesnici ratova kao graditelji mira“ je teza na kojoj deo ratnih veterana zainteresovan za pomirenje na prostoru bivše SFRJ temelji svoj rad i ideju koja ih motiviše. Postoje mnogi pojedinci sa različitih strana koji su spremni i motivisani da kritički sagledaju svoju i ulogu „svoje“ strane u ratnim dešavanjima i da osude nasilje i sve zločine počinjene u njihovo ime. Veoma je važan kredibilitet koji u svojim zajednicama ratni veterani imaju, u smislu da su u ratu bili borci za „nacionalne interese“ i da im se kao takvim više veruje. Zato zalaganje veterana za vrednosti kao što su empatija i solidarnost sa žrtvama ratnih dešavanja, nasilja i diskriminacije, težnja ka pravdi i pravu, osuda zločina i sl. može značajno uticati i stimulisati proces stabilnog mira i poverenja među ljudima i narodima.

* Novica Kostić je ratni veteran i član udruženja Ratni veterani Srbije za mir – Vlasotince. Email: kosticnovica@gmail.com

Kada je uočena ta mogućnost, u organizaciji Centra za nenasilnu akciju u Beogradu i Sarajevu, 2002. godine organizovane su prve tribine sa učesnicima ratova sa tri strane (srpske, hrvatske i bošnjačke). Na tim tribinama govorili su bivši borci, ne kao predstavnici svojih naroda, već u svoje lično ime. Tribine su nosile naziv „4 pogleda – Od prošlosti: Otkud ja u ratu? – Ka budućnosti: Kako ka trajnom miru?” U saradnji sa lokalnim organizacijama, kao i sa grupama veterana, održano je oko 15 tribina u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, a jedna i u Beču. Održavane su u velikim gradovima, ali i u manjim sredinama, a bile su propraćene brojnim medijskim nastupima govornika i organizatora. Osnovni cilj bio je da se otvore kanali komunikacije i stvori prostor za bolje razumevanje ljudi sa različitih strana, kao i da ljudi čuju i saznaju o viđenjima na rat, onih koji su nekada doživljavani kao neprijatelji. Vrlo važan aspekt bio je i da se stvori prilika da se ti bivši neprijatelji mogu doživeti kao ljudi. Nastupom na ovim tribinama veterani su dali primer celom društvu.

Nakon tribina, nastavljeno je sa redovnim održavanjem susreta ratnih veteranu iz trougla Srbija – Hrvatska – Bosna i Hercegovina, prožetih obrazovanjem za izgradnju mira i podsticajem na saradnju, kao i širenjem mreže i uključivanjem pojedinih boraca u druge mirovne programe i produkcijom dokumentarnih filmova u kojima su bivši borci dali važan glas i doprinos.

Nekoliko godina kasnije, 2008. godine, sprovedene su zajedničke akcije veteranskih udruženja koje su obuhvatale posete pojedinačnim udruženjima u okviru kojih su gosti zajedno sa domaćinima posetili stratišta (mesta stradanja civila i vojnika) i time odali poštu žrtvama. Sve te posete su organizovane u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Prnjavor, Bugojno, Tuzla, Doboj). Prvi krug poseta stratištima je prošao medijski nezapaženo, jer je kod boraca postojao strah od medijske zloupotrebe, dok je drugi krug poseta bio medijski propraćen i čak podržan od nekih lokalnih organa vlasti. Zajedničke posete stratištima boraca sa tri strane, predstavljaju ogroman iskorak za naša traumatizovana društva jer pokazuju put kojim se može ići – put ozdravljenja od mržnje, razumevanja i saosećanja sa bolom drugih odnosno put pomirenja. Najaktivnija udruženja veteranu koja su pružila podršku (organizacionim i suštinskim doprinosom) ovom projektu bila su:

- Udruženje ratnih veteranu Srbije za mir Vlasotince / Vranje iz Srbije
- Udruženje veteranu liječenih od PTSP „Stećak“, Tuzla iz Federacije BiH
- Odbor RVI, pri BORS- u, Doboj iz Republike Srpske
- Udruženje branitelja domovinskog rata liječenih od PTSP, Odbor Đurđenovac/Koška iz Hrvatske

Nakon prvih organizovanih poseta shvaćeno je da je moguće nastaviti sa realizacijom ove ideje, koja je zapravo nadogradnja na višegodišnji intenzivan rad na uključivanju bivših boraca u procese izgradnje mira i poverenja na prostorima bivše Jugoslavije, a posebno u već pomenutom trouglu država. Radom sa bivšim borcima naglašena je važnost dijaloga i saradnje sa ovom grupom stanovništva, koja pored teškog ratnog iskustva, na svojim leđima često nosi i breme traumatizovanosti i marginalizacije, a često je i nepravedno etiketirana kao ratno-huškačka i nalazi se pod pritiskom od strane nekih nacionalistički orijentisanih političara.

Ovim projektom pokazano je da su bivši borci društvena grupa koja poseduje visok stepen kredibiliteta i potencijala za rad na polju izgradnje mira, upravo zato što su njeni pripadnici neposredno, često na veoma surov način, iskusili rat na sopstvenoj koži. Mir je potreban ogromnoj većini stanovništva na ovim prostorima, pa i veteranima i njihovim porodicama. Zato je potrebno jačati sliku bivših boraca kao graditelja mira.

Posetama stratištima odaje se počast žrtvama, bez obzira na njihovu etničku i versku pripadnost. Tako su se veterani upoznali i sa različitim lokalnim kontekstima i dešavanjima u toku rata. Ideja je bila da se u svakom mestu, posete ona mesta stradanja, koja imaju poseban značaj za tu određenu lokalnu sredinu, kao i ona koja su postala mesta poricanja i oko kojih postoje kontraverzne i kontradiktorne informacije oko toga šta se na tim lokalitetima desilo. Posle svake posete organizovani su zajednički sastanci koji su bili prilika za dodatna pitanja i diskusiju o svemu što je tokom poseta viđeno.

Veoma snažna poruka mira i želje za ponovnom izgradnjom poverenja može se uputiti kada jedna etnički mešovita grupa bivših boraca zajednički poseti različita mesta stradanja i kada svako ponaosob napravi u svom srcu i umu mesta i za žrtve „drugih“ i oseti istinsku empatiju koja nije omeđena etničkim i verskim granicama.

Nakon desetak seminar-treninga koji su bili namenjeni i prilagođeni za ratne veterane sa prostora bivše Jugoslavije, pojedinci su u svojim sredinama organizovali radionice za svoje saborce i uključivali se u rad pojedinih nevladinih organizacija, koje su svojim programom promovisale rad na pomirenju i podržavale učešće ratnih veterana u izgradnji mira. Veterani sa prostora Republike Srbije su se dosad na razne načine uključivali u pojedine aktivnosti ili su na neki način bili partneri različitih nevladinih organizacija kroz različite programe: Centra za nenasilnu akciju iz Beograda, Centra za ratnu traumu iz

Novog Sada, Viktimološkog društva Srbije iz Beograda, OGI-ja iz Niša, Kancelarije za ljudska prava iz Leskovca, Kancelarije SOS iz Vlasotinca, itd.

U Vlasotincu, Vranju i Novom Sadu formirane su grupe ratnih veterana za pomoć i podršku, kako veteranima tako i članovima njihovih porodica, koje rade uz direktnu podršku Centra za ratnu traumu iz Novog Sada, kao i Udruženja ratnih veterana Srbije za mir sa sedištem u Vranju.

Veterani u Federaciji Bosne i Hercegovine i u Republici Srpskoj prednjače u saradnji, kao i veterani sa prostora Republike Hrvatske koji preko IZMIRA sarađuju sa mnogim udruženjima. Važno je naglasiti da postoji i direktna saradnja na nivou republičkih udruženja boraca Srbije, Hrvatske i BiH. Do sada je održano nekoliko zajedničkih sastanaka ovih udruženja u Beogradu i Sarajevu. Saradnja je, takođe, jedan od ključnih elemenata za postizanje trajnog mira na prostoru bivše SFRJ.

Zaključak

Bivši vojnici su važan i nezamenljiv potencijal u procesu izgradnje trajnog mira. Uključivanjem ratnih veterana u rad na pomirenju, stvoreni su uslovi za kontinuiran dijalog između ratnih veterana sa različitih strana, nevladinih organizacija i članova lokalnih zajednica. Nosioci aktivnosti udruženja ratnih veterana nadaju se da će se vremenom ovom pokretu pridružiti još više osoba sa iskustvom rata i tako doprineti ubrzavanju procesa pomirenja na ovim prostorima. Ipak, trebalo bi uzeti u obzir da se samo pojedini veterani u ovom trenutku zalažu za ove ciljeve.

Novica KOSTIĆ

War veterans as peace builders

In the period from 1991. to 1999. over 1500000 people in former Yugoslavia were members of dozens military formations that participated in the war in different manners and with various motives. These persons have actively contributed to the tragedy caused by war, that was and for some time will be the most important factor of social and personal relationships between individuals and the nations in the member states of former Yugoslavia. They are now left on their own and exposed to manipulation by nationalist centers and certain politicians. Because of their wartime past, they are usually depicted as the carriers of nationalistic and warmongering ideas on the „other“ side. However, viewed from the aspect of peace-building, ex-soldiers represent a significant potential, because many of them, in fact, have a need to contribute to building a more just society and feel responsible for what happened. In this paper it is discussed how some war veterans decided to join forces and contribute to the reconciliation in the former Yugoslavia by their joint activities.

Key words: veterans, reconciliation, joint activities.

TEMIDA

Mart 2010, str. 79-84

ISSN: 1450-6637

Okrugli sto: Potrebe žrtava, regionalno povezivanje organizacija žrtava rata i pomirenje

Beograd, 14. novembar 2009. godine

U organizaciji Viktimološkog društva Srbije i Fridrih Ebert Fondacije u Beogradu je 13. i 14. novembra 2009. godine održana konferencija „Mogući putevi ka pomirenju“, a u okviru nje i okrugli sto pod nazivom: „Potrebe žrtava, regionalno povezivanje organizacija žrtava rata i pomirenje.“ U radu okruglog stola učestvovali su predstavnici udruženja žrtava rata i ratnih veterana, organizacija i institucija koje se bave pružanjem pomoći žrtvama rata, iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, žrtve rata, kao i predstavnici različitih institucija i nevladinih organizacija zainteresovanih za temu pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije. Moderatorka okruglog stola bila je profesorka Vesna Nikolić-Ristanović. Cilj okruglog stola bio je da se konkretnije razmotre trenutne potrebe žrtava rata, ali i da se različite organizacije, koje posredno ili neposredno pomažu ovim žrtvama, povežu i rade zajednički, kako bi se te potrebe lakše zadovoljile. Takođe, koncipirane su i preporuke na osnovu diskusije učesnika i drugih predloga iznetih na konferenciji, koje bi trebalo da posluže kao putokaz za dalje akcije Asocijacije „Zajednička akcija za istinu i pomirenje“, za unapređivanje politike vlada država iz regiona u pravcu veće brige za žrtve rata i kao osnove za izgradnju odnosa poverenja i pomirenja.

Okrugli sto je otvorila prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, direktorka Viktimološkog društva Srbije. Ona je sumirala ono o čemu je govorenog prvog dana konferencije i podsetila na korisne predloge koje su učesnici davali za vreme i između sesija. Istakla je ciljeve okruglog stola i zamolila izlagače da se u svom

obraćanju kreću od problema ka rešenjima, odnosno da predlože puteve za rešavanje postojećih problema.

Prva je govorila Lidiya Škaro, iz sarajevske kancelarije Međunarodne komisije za nestala lica. Ona je predstavila dosadašnje aktivnosti ove Komisije vezane za podršku porodicama nestalih lica sa područja bivše Jugoslavije i novu strategiju za osiguravanje održivosti koordinacijskih struktura formiranih od strane porodica nestalih. Ova Komisija je, pored utvrđivanja činjenica putem DNK analize, aktivno podsticala učešće javnosti i inicijativa civilnog društva i razvijala saradnju sa širokom regionalnom mrežom od preko 100 udruženja za nestale osobe. Osnovni zadatak Komisije bio je da se razvije dijalog i poveća svest o problemu porodica nestalih osoba. Cilj je bio i da se stvori novi model sećanja na nastradale i podstakne efikasno angažovanje članova porodica nestalih u predstavljanju njihovih interesa i aktivnostima javnog zagovaranja. To je dovelo do brzeg rešavanja pitanja nestalih lica, ali i do boljeg pristupa pravima preživelih članova porodica. Po podacima Komisije još uvek postoji 15 do 16 hiljada osoba koje se vode kao nestale na području bivše Jugoslavije i to predstavlja veliku prepreku za mirovne inicijative. Zato je pokrenuta i posebna strategija kako bi se stvorile jače veze između udruženja porodica nestalih osoba, drugih udruženja žrtava rata i drugih nevladinih organizacija u pogledu pitanja tranzicione pravde i političkih preporuka donosiocima odluka u vlasti.

Zdenka Pantić, iz Međunarodnog rehabilitacijskog centra za žrtve mučenja iz Zagreba, u svom obraćanju govorila je o aktivnostima ove organizacije u poslednjih 15 godina. Kao psiholog, ona je radila sa mnogim žrtvama rata koje su preživele ozbiljne traume. U Centru je rađena individualna i grupna psihoterapija, građeno je novo poverenje i putovano je sa žrtvama u krajeve iz kojih su izbegli, kako bi se suočili sa svojom sredinom i traumom, kada je to bilo izvodljivo. Centar se najpre bavio identifikacijom i rehabilitacijom žrtava rata i torture, zatim procesom povratka i reintegracijom prognanih, a nakon toga pomaganjem žrtvama svedocima na sudu i održavanjem domaćih i međunarodnih psiholoških i pravnih edukacija. Ona je istakla da su čekanje i neizvesnost (na pravdu, povratak imovine, prestanak sukoba ili pronalažak nestalih osoba) najteže stvari za žrtve koje pate i sprečavaju ih da nastave život. Razorene sredine, u kojima nema poverenja, u kojima je teško povratiti imovinu, još više otežavaju proces pomirenja. Veština strpljivog slušanja je korisno oruđe, kojim se možemo suprotstaviti podelama, jer slušanje „druge

strane“ ruši barijeru između grupa, a razvijanje te veštine je važno i za profesionalce koji pomažu žrtvama.

Sledeća se skupu obratila Emsuda Mujagić, predsednica nevladine organizacije „Srcem do mira“ iz Kozarca, koja je najpre ispričala okupljenima čime se ova organizacija bavila od svog osnivanja. Oni su organizovali mirovna hodočašća u mestima zahvaćenim ratom i mirovne konferencije u više gradova Bosne i Hercegovine, kako bi saznali od građana šta im se desilo i kako su se osećali. Organizovano je i više edukacija i seminara o nenasilnoj komunikaciji i pomirenju, sakupljana su svedočenja i dokumentacija o ratnim događajima, a sve ove aktivnosti imale su za cilj da podstaknu resocijalizaciju u lokalnim zajednicama posle rata. Otvoren je i mirovni centar „Kuća mira“ u Kozarcu, koja je zbližavala ljudе različitih nacionalnosti i verskih pripadnosti, ali je pomagala i žrtvama torture i drugih ratnih trauma. Ovaj centar predstavlja pozitivan primer žrtava koje su se izdigle iznad bola koje nose i u čijem srcu je sada razumevanje i koji plemenito pomažu i daju podršku svima onima kojima je to potrebno. Ona je izdvojila strah kao najvećeg neprijatelja u životu žrtava i počinilaca, a njen stav je da je potrebno da žrtve učine prvi korak ka pomirenju.

Čedomir Marić, predsednik je Udruženja porodica nestalih i poginulih lica u Krajini i Hrvatskoj, koordinacije srpskih udruženja porodica nestalih i član izvršnog tela regionalne koordinacije udruženja porodica nestalih iz bivše Jugoslavije. On je ispričao prisutnima o aktivnostima njegove organizacije u uslovima izbeglištva, koja je na sebe preuzela zadatok da zadrži porodice na okupu. Uz pomoć razmene informacija sa porodicama podstican je proces ekshumacija i identifikacija, a održavanjem komemoracija na datume masovnih stradanja i štampanjem prikladnih materijala, u kojima se objavljuju spiskovi nestalih, zadržavano je sećanje na poginule i nestale i podizana je svest javnosti o žrtvama rata. Radi rušenja političkih barijera, udruženja su odlučila da se udruže najpre po etničkom principu, a zatim je formiran i međuetnički savez udruženja. Okupljanja, sastanci i radionice, organizovani na regionalnom nivou, podstakli su proces ekshumacija i identifikacija u još većoj meri. Regionalno umrežavanje, dijalog i saradnja pomogli su da se utvrdi istina, ponovo uspostavi poverenje i da se zaštite prava žrtava, ali još ima problema sa ispadima mladih osoba koji promovišu mržnju i otežavaju proces pomirenja i veća regionalna okupljanja.

Petar Fjodorov, predsednik Udruženja logoraša 1991., njihovih potomaka i poštovalaca iz Beograda, istakao je da ovo udruženje ima više od 4200 registrovanih članova. Članovi koji su prošli torturu u logorima u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, sada imaju post-traumatski stresni poremećaj koji im

značajno umanjuje kvalitet života. Ipak, država ne izlazi ljudima sa ovim poremećajem u susret davanjem prednosti u socijalnim programima, pri otkupu stanova ili lečenju. Takođe, takve osobe se mnogo teže zapošljavaju, a osobe koje i uspeju da se zaposle ne mogu da izdržavaju svoje porodice. I samo Udruženje se nalazi u teškoj finansijskoj situaciji, jer im nisu prihvaćeni projekti, a pomoći od države je izostala. Oni pokušavaju da se udruže sa drugim udruženjima iz regiona, ali su našli na poteškoće, jer ih ljudi iz tih udruženja smatraju za agresore.

Mirjana Lukić iz istog Udruženja, rekla je da to Udruženje funkcioniše kao Info-centar za pomoći žrtvama torture i civilnim žrtvama rata iz 778 logora. Žrtve imaju psihičkih i medicinskih problema, izgubili su samopouzdanje i optimizam, imaju problema u porodičnim odnosima i socijalnoj integraciji i žive u lošim materijalnim uslovima. Udruženje im pomaže u rešavanju pitanja pribavljanja dokumenata, legalizacije objekata, pri zapošljavanju, a u urgentnim situacijama, kada su bivši logoraši bolesni, pruža im se podrška na terenu. Imaju dobru saradnju sa Međunarodnom mrežom pomoći (IAN) i tamo njihovi članovi dobijaju psihološku pomoć, kao i besplatne edukacije.

Izlaganje Ljubice Romčević, jedne od žrtava torture u logorima u Hrvatskoj i članice Udruženja, imalo je karakter lične ispovesti. Ona je okupljenima ispričala kako je zarobljena od strane hrvatske vojske i odvedena u logor u Sisku, zatim u logor u Ivanić Gradu i na kraju prebačena u zatvor Remetinec u Zagrebu. Ukupno je u zarobljeništvu provela 3 meseca u toku kojih je psihički i fizički maltretirana. Zbog tog maltretiranja sada ima posledice u vidu oslabljenog zdravlja i hroničnih bolesti. Udruženje logoraša pružalo je pomoći njoj i njenoj porodici na različite načine: slanjem na lekarske preglede, rešavanjem statusnih pitanja (invaliditet), davanjem hrane, garderobe, lekova, povoljnijih kredita, alata za samozapošljavanje, kokoški nosilja i pilica za tov, kao i pružanjem besplatnih kurseva. Pomoći su joj pružili i u pokretanju tužbe protiv Republike Hrvatske, zbog držanja u zatvoru, iako nije bila osuđivana.

Radenko Popić iz Regionalnog odbora za pomoći izbeglicama Vojvodine govorio je o projektu „Povratak u Tuzlu“ koji je ova organizacija sprovela uz pomoći Međunarodne pravoslavne dobrotvorne organizacije i Norveškog saveta za izbeglice. Zatim je govorio o problemima politike prema izbeglicama u Srbiji i Hrvatskoj. Naime, po njegovim rečima, izbeglice već dugo nemaju nikakvu materijalnu pomoći i potpuno su marginalizovane, dok predsednici izbegličkih udruženja sredstva od donacija stavljuju u džep, a nacionalistički orientisani političari učvršćuju svoje pozicije. Kritikovao je međunarodnu zajednicu za podržavanje hrvatskih političara koji smatraju da je

Sarajevski proces¹ završen i ne žele da vrate prognanima imovinu i stanarska prava. Sa druge strane, Srbija takođe ne čini skoro ništa za izbeglice, jer su fondovi za pomoć izbeglicama vrlo mali. Skupština Srbije ne raspravlja o ovim problemima, a Vojvođanski savet za izbeglice i pododbor u skupštini za ta pitanja, nije se sastao više od 3 godine. Dao je i konkretne predloge za inicijative koje mogu poći sa ovog okruglog stola. U pitanju je moralna podrška za Bosnu i Hercegovinu i njene građane, koji su najviše propatili, a gde je pitanje povratka imovine rešeno, uz predlog da se građanima te države ukinu vize i da ona uđe u Evropsku Uniju pre Hrvatske i Srbije. Po njegovom mišljenju neodgovornim političarima, koji zagovaraju nacionalističke ideje, treba da se zabrane putovanja izvan BiH. Na kraju, rekao je i da bi medijska blokada u vezi pitanja problema izbeglica, mogla biti rešena ukoliko bi se osnovao radio televizijski centar koji bi se bavio isključivo tim pitanjima.

Dragan Sekulović iz Centra za komunikaciju „Pravda“ izrazio je žaljenje što na okruglom stolu nisu prisutni predstavnici Komesarijata za izbeglice i Specijalnog tužilaštva za ratne zločine. Po njemu, pomirenje je uglavnom političko pitanje i zato je izneo neke konkretne predloge: da se donese zaključak u vidu deklaracije sa zahtevom da se postojeći međunarodni dokumenti poštuju, da se pokrene sa mrtve tačke proces pokrenut Sarajevskom deklaracijom, da se uputi apel da Hrvatska isplati odštetu prognanima za izgubljenu imovinu, da se napravi bilten na više jezika o radu Asocijacije ZAIP, da se završi Mapa puteva, kao i da se isplanira naredna konferencija.

Janko Radmanović, predsednik Udruženja za prognane i optužene iz 1991. godine „Region“, ispričao je okupljenima kako je osuđen u Republici Hrvatskoj na 15 godina zatvora zbog toga što je kao vojni komandant branio kasarnu po propisima. Kritikovao je i javni spisak ratnih zločinaca objavljen u Hrvatskoj, koji je sa 400 skočio na oko 1000, od kojih su 98% Srbi. U slučajevima kada su vojnici osuđeni za ratne zločine 1991. godine u odsustvu, prekršen je niz međunarodnih i domaćih zakona (koji su postojali u to vreme). Ova organizacija bori se za obnovu ovih pravosudnih postupaka, ali i sa nerazumevanjem od strane institucija države Srbije i Hrvatske. Svoje izlaganje zaključio je rečima da se, oni koji se zalažu za pomirenje, moraju boriti da ne dođe do ponovnih sukoba i da ovaj naš prostor postane „balkansko bure, ali bez baruta“.

¹ U januaru 2005. godine u Sarajevu je na trilateralnoj ministarskoj konferenciji prihvaćena Sarajevska deklaracija prema kojoj su se Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija i Crna Gora obavezale da reše pitanje raseljenih i izbeglih osoba do kraja 2006. godine.

Nakon izlaganja govornika i kratke pauze, učesnici okruglog stola učestovali su u diskusiji o mogućim zaključcima okruglog stola i cele konferencije. Diskutovano je o konkretnim predlozima, preporukama i inicijativama. Pomenuta su pitanja rešavanja sudsbine nestalih, osnivanja međunarodnog suda za povratak imovine, lobiranje za ulazak u Evropsku Uniju, vizna liberalizacija i normalizacija prekogranične saradnje, popunjavanje Bosanskog Atlasa ratnih zločina novim informacijama o zločinima kroz saradnju udruženja, pružanje besplatne medicinske pomoći žrtvama torture, uspostavljanje predratnih autobuskih linija, itd. Jedna od bivših logorašica Vinka Drobnjak govorila je o nerešenim problemima vezanim za ostvarivanje prava u BiH, a Narcis Mišanović, iz Jedinstvene organizacije boraca iz Bosne i Hercegovine, obećao je da će proveriti zašto ona prima samo 50% iznosa svoje penzije i lično se založiti da se ta greška ispravi. Nataša Kandić iz Fonda za humanitarno pravo je istakla da se treba kretati ka sve većem povezivanju udruženja iz celog regiona, kako bi se prepoznale zajedničke potrebe različitih žrtava rata i stvorila solidarnost. Istovremeno, rekla je da treba zahtevati da se svuda u regionu ispoštuju standardi koji su već ostvareni, kao npr. u pogledu vraćanja stanarskih prava u Bosni i Hercegovini. Vesna Nikolić-Ristanović je predložila da zaključci, koji su formulisani na okruglom stolu, budu u pozitivnoj formi, da se govorи o uslovima za ulazak u Evropsku Uniju, a ne o sprečavanju ili blokiranju, što je prihvaćeno od strane učenika okruglog stola.

Skup je završen dogовором да се коначно уоблићавање препорука оствари у комуникацији после конференције. Nakon okruglog stola то је и учинено². Zaključци и препоруке су достављени медijima, међunarodним организацијама и држavnим органима у Србији.

Nikola M. Petrović

² Kompletni zaključci sa konferencije „Mogući putevi ka pomirenju” dati су у уводном тексту овог броја часописа *Temida* (1/2010).

TEMIDA

Mart 2010, str. 85-91

ISSN: 1450-6637

JOHN BOORMAN

In my country (U mojoj zemlji)

Sony Pictures, 2004, 103 min.

Nikada, nikada i nikada više ova divna zemlja neće ponovo iskusiti ugnjetavanje jednih od strane drugih. Ovim rečima iz inauguracijskog govora prvog crnog predsednika Južnoafričke republike Nelsona Mandele počinje film Džona Bormana „U mojoj zemlji“, koji je adaptacija knjige Antjie Krog „Zemlja moje lobanje“. Ovaj film pokušao je da ukaže na jedan od mogućih puteva rešavanja dugotrajnih masovnih konfliktata između različitih rasnih, etničkih ili religijskih ljudskih zajednica. Put nam je osvetljen, a da li će još neko njime poći zavisi od mnogo činilaca i okolnosti, koji se veoma razlikuju u svakom pojedinačnom slučaju. Ovaj film nije verno rekonstruisao istorijske događaje, već je režiser, na osnovu dostupnih podataka iz knjige Antjie Krog, na poseban način konstruisao novu stvarnost, u čijoj osnovi su događaji iz njenog života. Film počinje scenama u kojima vidimo jednu predivnu zemlju koja liči na raj, a u njoj crni narod koji živi u paklu aparthejda.

Uspeh Komisije za istinu i pomirenje u Južnoafričkoj republici plod je srećno povezanih istorijskih i savremenih okolnosti i stanja u društvu u tom periodu. Pad aparthejda, demokratske promene i podrška međunarodne zajednice stvorili su povoljnu klimu u kojoj su došle do izražaja harizmatične vođe stanovnika crne boje kože: politički lider Nelson Rolihlahla Mandela i verski lider Dezmond Mpilo Tutu. Međutim, vođe okrenute pomirenju bile su neophodan, ali ne i dovoljan uslov za uspeh. Još dva faktora su bitno uticala. Prvi

je pripadnost većine stanovništva obe rase istoj religiji – hrišćanstvu. Naime, popis stanovništva iz 1996. godine pokazao je da je u tom trenutku 75.5% populacije pripadalo nekoj od mnogobrojnih hrišćanskih crkava u Južnoj Africi.

Na početku prvog prikazanog saslušanja u filmu, predsednik Komisije za istinu i pomirenje je pozvao okupljene na molitvu: „Blagoslovljeni Bože, daj nam da zgrabimo žrtve iz dubine zaborava, daj da ispričamo njihovu istoriju, da završimo kraj njihove priče. Amin.“ Ova molitva priprema članove porodica žrtava u filmu, koji žive u nepodnošljivoj strepnji zbog neizvesnosti vezane za sudbinu njihovih voljenih, da se suoče sa istinom. Poznato je da ljudi teško podnose neizvesnost. Žive sa permanentnim strepnjom, a kada se istina otkrije ta teskoba se obično smanjuje.

Još jednu hrišćansku temu nalazimo u činjenici da, glavna junakinja, Ana Malan preuzima krivicu svog naroda na svoja pleća (slično kao što Isus Hrist preuzima grehe svih ljudi na sebe). Od simbola prisutan je i beli golub sa maslinovom grančicom u kljunu (u sceni gde je prikazana pres konferencija beli golub je naslikan na zidu, a ova ptica se nalazi i na posteru u prostoriji za novinare), a poznata je priča iz Starog zaveta kada Noje šalje golubicu da nađe kopno posle Velikog potopa, a ona se vraća sa maslinovom grančicom što je bio znak da se voda povukla. U Starom zavetu golub je simbol nevinosti i prostodušnosti, a u Novom simbol Svetog Duha, čistote i mira. Takođe, režiser je na još jedan način želeo da unese hrišćanstvo u priču, tako što je najdirljivije saslušanje prikazano u filmu (sa žrtvom crnim dečakom) smestio u hrišćansku crkvu.

Drugi faktor, možda i presudan, predstavlja postojanje stare i dobro prihvaćene filozofije domorodačkog crnog stanovništva „Ubuntu“, koja ističe opštu međusobnu duhovnu povezanost i uticaj svih ljudskih bića jednih na druge. „Ubuntu“, spojen sa principom potrebe hrišćanskog priznanja grehova i oprاشtanja, doneo je u ovom slučaju prevagu u korist Komisije za istinu i pomirenje. U ovom prikazu neću se upuštati u detaljnu analizu ove filozofije, ali bih želeo da ukažem da postoje sličnosti između nje i teorije kvantnog fizičara Dejvida Boma, po kojem je svaka čestica u svemiru povezana sa svakom drugom i da, bez obzira na njihovu udaljenost, one i dalje utiču jedne na druge. Neki fizičari veruju da isto važi i za ljudsku svest (teorije kvantnog uma koje imaju određenih veza sa Jungovim konceptom „kolektivnog nesvesnog“).

Glavna junakinja, bela pesnikinja i novinarka, Ana Malan ukratko objašnjava koncept ubuntu filozofije glavnom junaku, crnom novinaru Lengstonu Vitfieldu na sledeći način: „To znači da smo svi povezani, što povredi tebe, povredi i mene, što utiče na tebe, utiče i na mene, utiče na sve.“ Kasnije u toku

filma stari crnac Anderson Dalindjebo Mbaše još detaljnije objašnjava Vitfildu ovu filozofiju: „Pokazao sam im šta je ubuntu”, zatim izgovara jednu izreku na svom jeziku koja u prevodu znači – ljudi su ljudi kroz druge ljudе, a onda nastavlja: „Deo nas postoji u svakome. Kada me je taj policajac povredio, on je povredio i tebe, povredio je sve, ali takođe i sebe. Nelson Mandela nas je tome naučio gospodine Vitfild. Vi ste Amerikanac, pišite o ovoj istini o kojoj ste saznali u Južnoj Africi.“

Na samom kraju filma vidimo Vitfildovog sina Troja koji, okupljenim članovima porodice za Božić (a film i počinje sa Božićem na imanju Malanovih godinu dana ranije), objašnjava koje je njegovo mesto u protoku vremena, na sličan način na koji je to uradio prvobitni vlasnik štapa gospodin Anderson. Inače, u stvarnosti i u knjizi Antje Krog, stavljanje sebe u protok vremena, udaranjem štapom o pod i izgovaranjem imena predaka pred Komisijom za istinu i pomirenje, izveo je poglavica Osa, Anderson Joji iz kraljevske linije Tembu. U filmu, na kraju nabranja, Vitfild sinu još jednom prepričava šta mu je Anderson rekao kada mu je davao štap, a on dodaje: „Mi smo povezani preko ubuntu-a.“ Scena se završava tako što Vitfild kaže: „Ubuntu. Naučio sam tu reč od drugog Afrikanca, daleko odavde, u hamadulama,“ pri tom misleći na Anu Malan, po prvi put priznajući joj status Afrikanke – kao starosedeočca pomenu-tog kontinenta (pošto joj je to osporavao u raspravi koju su imali ispred prodavnice pića na početku filma).

Na konferenciji za štampu pred početak zasedanja Komisije za istinu i pomirenje, prikazanoj na početku filma, može se videti sukob između zapad-jačkog konvencionalnog krivično-pravnog sistema i principa restorativne pravde. Jedan od novinara crne boje kože pita sveštenika Mzonda: „Vi ovo nazivate pravdom? Dopuštate zločincima da budu slobodni, a žrtvama uskra-ćujete pravo na osvetu?“ On mu odgovara: „Da. To je pravda mira i saosećanja, koja treba da zbliži ljudе, a ne da ih razdvaja.“ Potom australijski novinar pita da li je tačno da se Afrikaneri mogu okriviti za veći deo zlodela, pošto su imali poluge vlasti (pre svega policiju) u svojim rukama, a Mzondo odgovara da raspodela krivice nije predmet rada Komisije. Lengston Vitfild zatim pita da li bi svi belci trebalo da snose odgovornost pošto su imali koristi od apartheid sistema. Mzondo mu ne odgovara direktno, već kaže da je i puno crnaca tra-žilo amnestiju zbog zločina počinjenim nad belcima. Zatim Ana Malan pita da li je tačno da su Južnoafrikanci odbili zapadni koncept pravde i prisvojili tradičionalni afrički koncept koji se bavi pomirenjem, a ne osvetom. Vitfild joj se suprotstavlja i pita kako može biti pomirenja kada se 90% bogatstva u državi

nalazi u rukama bele manjine? Mzondo vešto izbegava odgovor i kaže da je dug i težak put pred njima. Britanski novinar potom pita da li, pošto je većina žrtava crne boje kože, crnci imaju neki specifični kapacitet za oprštanje, a Vitfield dodaje komentar da belci možda imaju kapacitet za izbegavanje pravde posle zločina. Ispred zgrade Ana sustiže Vitfilda i pokušava da mu razjasni da se rad Komisije odnosi na nalaženje istine, a ne krivaca, zato što Južnoafrikanci žele mir i svi prave kompromise. Vitfield joj odgovara kontrapitanjem: „Koje ste kompromise vi belci napravili? Crnci sada smeju da sede na vašim klupama u parku?“ Potom on odlazi, a Ana više za njim da oni ne mogu da odu avionom kad se procesi završe, već da moraju da nastave da žive zajedno. Moguća poruka na koju je režiser htio da ukaže je važnost inkluzivnog pomirenja, koegzistencije, socijalne rekonstrukcije i ponovnog uspostavljanja kontakta između sukobljenih strana koje nastavljaju da žive u istoj državi.

Predstavnici dva koncepta tradicionalne i restorativne pravde su upravo dva glavna junaka u filmu – Lengston je simbol tradicionalne pravde, a Ana restorativne. Vitfield ubrzo želi da sazna o tzv. „afričkoj“ pravdi, odnosno, kako on kaže, pravdi u kojoj je dovoljno reći: „Izvini.“ Do kraja filma on će u sve većoj meri prihvatići koncept restorativne pravde i razumeti pravo značenje reči „ubuntu“. Polako biva edukovan kroz gledanje saslušanja, kao i kroz odnos sa Anom. U sceni kada mu, glavni zločinac, koga intervjuše, pukovnik De Jager kaže da je osećao uzbuđenje dok je ubijao žrtve, ne može da kontroliše svoj bes i počinje da ga davi. Tada mu De Jager kaže da su njih dvojica isti. Vitfield ga pušta uz reči: „Voleo bih da te ubijem. Znaš li šta te spasava? Stari crnac sa štapom i bela žena koja je preuzeila tvoj sram na sebe samu.“ Iz ovoga se može prepostaviti da je Vitfield počeo da prihvata ubuntu filozofiju.

Ideja Komisije za istinu i pomirenje bila je da, ako počinjeni priznaju svoja dela i opišu ih detaljno, pokažu pokajanje i dokažu da su njihovi zločini bili politički motivisani i proporcionalni, onda mogu dobiti amnestiju. Glavni problem razdvajanja političkih i krivičnih prestupa je u tome što se pravi veštačka razlika između onih ponašanja koja su bila politički motivisana i običnog kriminalnog ponašanja u vremenu pre političke tranzicije države i raspada sistema apartheida. Ipak, tradicionalni pravosudni sistem nije uživao poverenje većine građana crne boje kože, pa je to još jedan razlog više u prilog izbora restorativnog modela. Iz onoga što se može videti u filmu naglasak komisije je bio na traženju priznanja i oprštanju (lični oporavak i pojedinačna odgovornost), mada je u stvarnosti bio važan i cilj reparacije štete, tamo gde je to bilo moguće.

Pad apartheida bio je uslovljen kompromisom sukobljenih strana, koji je obuhvatao amnestiju i primenu restorativne pravde. Pripadnici oslobođilačkih pokreta crnih staroselaca bili su pred izborom da prihvate takav dogovor ili rizikuju strašan i krvav građanski rat sa ogromnim žrtvama na obe strane i verovatni raspad države u opštem haosu i bezakonju. Cilj nije bio da se relativizuju zločini, već da se prevashodno dođe do istine. Koncept restorativne pravde, u Južnoj Africi prvi put primenjen kao koncept rešavanja problema masovnih stradanja i politički motivisanih zločina, trebao je da pomogne u resocijalizaciji i destigmatizaciji nekih učinilaca takvih dela, kao i da naknadom štete žrtvama, podigne njihovo samopouzdanje i veru u pravni sistem i ljudе u zajednici u kojoj žive.

U svedočenju pred Komisijom u filmu, jedna žena je tražila od policije da joj preda odsečene ruke njenog sina koje drže u tegli. Ovo je školski primer dehumanizovanja žrtve. Odsecaju mu se ruke da se onemogući identifikacija, a zatim se stavljuju u teglu kao ruke majmuna. Dehumanizacija žrtve brani ličnost zločinca od osećanja krivice i anksioznosti. Posle pronalaženja ostataka sina ove gospođe može početi proces njenog žalovanja, a da li će ikada prihvati taj gubitak to niko ne zna.

Kasnije priznanje poručnika policije, koji je ubio srčanog bolesnika (sa 37 uboda), je cinična manipulacija čiji je cilj da se Komisiji saopšti ono što ona želi da čuje, čist taktički manevr pomoću kojeg će se zadovoljiti autoritet članova Komisije i izbeći krivična odgovornost. Dokaz je neskriven osmeh kojim se ruga pravdi u trenutku kada pred gospođom kaže da joj se muž borio za život kao tigar i kada traži pomilovanje, jer je rekao punu istinu.

Najverovatnije glavna umetnička poruka filma – potreba za priznanjem greha, opštim ljudskim oprاشtanjem i pomirenjem, pojačana je postizanjem individualnih priznanja, oprosta i pomirenja izmedju likova, utkanih kroz radnju filma. Najspektakularnija je, naravno, scena u kojoj crni dečak oprاشta i grli zločinca (koji mu je ubio roditelje, a onda se pred Komisijom za istinu i pomirenje iskreno pokajao). Od dana ubistva njegovih roditelja, dečak nije progovorio ni jednu reč. Na saslušanju prilazi mu policajac koji mu je, zajedno sa kolegom, ubio roditelje. Dok priča kako je dečakovom ocu kroz jastuk pucao četiri puta u glavu, ovaj netremice gleda u njega. Policajac kaže da je posle ubistva spazio dečaka kako šokiran zuri u njega. Tada je shvatio da ne može da izvrši naređenje do kraja i ubije i dečaka. Sada tvrdi da ne može da spava, jer kad god zatvori oči vidi ga. On moli Komisiju da mu dozvoli da se brine o dečaku, da ga školuje, da nešto uradi... Moleći ih, kleče pred dečaka. U jed-

nom trenutku, dečak se trže, kao da je izašao iz šoka, pogledi im se sretoše i on zagrli ubicu roditelja. Kako objasniti ponašanje dečaka? Decu je teško prevariti. On je izgleda video iskreno pokajanje. Ubica je postao veza sa izgubljenim roditeljima. Obojica su bila na istom mestu u trenutku njihove smrti, a obojica u tom trenutku misle na njih. Niko ne može proniknuti u dušu tog deteta. Može se samo nagađati. Možda je osećao zahvalnost što mu je policijac poštедeo život. Preživeo je tešku traumu i povukao se od stvarnosti u svoj svet. Sklupčao se nemo u svojoj ljušturi. Poslednja osoba koju je video prešoka bio je ubica. Sada ga ponovo vidi kako kleći pred njim i preklinje očima. Novi šok ga budi. Grleći čvrsto ubicu, on možda ponovo grli stvarnost.

U ovom slučaju pokajanje ubice u filmu izgleda iskreno. On ne traži samo pomilovanje. Ne može da živi sa osećanjem krivice, jer nema goreg zatvora od vlastitog. Ovaj čovek ima savest. Proradila je u trenutku kad je zastao i nije ubio dečaka i muči ga od tada svake noći. Kad ga je dečak zagrlio, on ga plakući čvrsto steže, kao da je uhvatilo slamku spasa. Izgleda kao čovek koji grli svoje dete za koje je mislio da je izgubljeno. Sada je spasen. Pomoći će dečaku da postane čovek. Spasavajući ga i on će biti spasen. Moći će da nastavi život i možda jednog dana da sebi oprosti.

Na kraju filma dolazi do istine i pomirenja i na ličnom planu. Vitfild se vraća kući i, pošto je naučio lekciju, miri se sa majkom svoga sina. Sa druge strane Ana priznaje mužu da ga je prevarila sa Vitfildom, ali, pošto je muž voli, oni se mire. Na to je uticala i Anina majka koja je, svojim priznanjem preljube sa Vitfildovim imenjakom, crnim pesnikom Lengstonom Hjuzom, dala svojoj čerci do znanja da zna šta se dešava između nje i američkog novinara i podstakla je da prizna istinu.

Autori filma su verovatno hteli da pošalju poruku da su pomirenja moguća i na nivou naroda i na nivou pojedinaca. Uslov je da se kaže istina i da se krivac pokaje (kad su u pitanju zločini postoji i dodatni uslov – da su bili politički motivisani).

Film se efektivno završava rečima Ane Malan u kojima traži oprost. Posle toga istaknuti su i podaci o tome da je 21800 žrtava svedočilo pred Komisijom, kao i da je 1163 počinioca dobilo amnestiju (nekoliko hiljada njih nije). Zanimljivo je da su neka istraživanja pokazala da je svedočenje nekim žrtvama pomoglo, a neke retramatizovalo. Nema razlike u PTSP, depresiji i anksiosnosti između onih koji su svedočili i koji nisu. Međutim, oni koji nisu oprštali imali su više psiholoških tegoba. Ovaj igrani film, zasnovan na istinitim događajima, sigurno je dao svoj doprinos da mnogi Južnoafrikanci, ali i ljudi širom

sveta koji su ga videli, počnu na drugačiji način da razmišljaju o pomirenju, kao o teško dostižnom, ali ipak mogućem cilju. Jedna od mogućih univerzalnih poruka ovog filma je poruka o moći opruštanjia i tolerancije. Lepo je verovati da je, uprkos svemu što su ljudi jedni drugima učinili u ratovima i sukobima prošlog veka, u njima još uvek prisutna iskra humanosti.

Nikola M. Petrović

Prikazi knjiga

TEMIDA

Mart 2010, str. 93-98

ISSN: 1450-6637

BRANDON HAMBER

Transforming Societies after Political Violence: Truth, Reconciliation and Mental Health

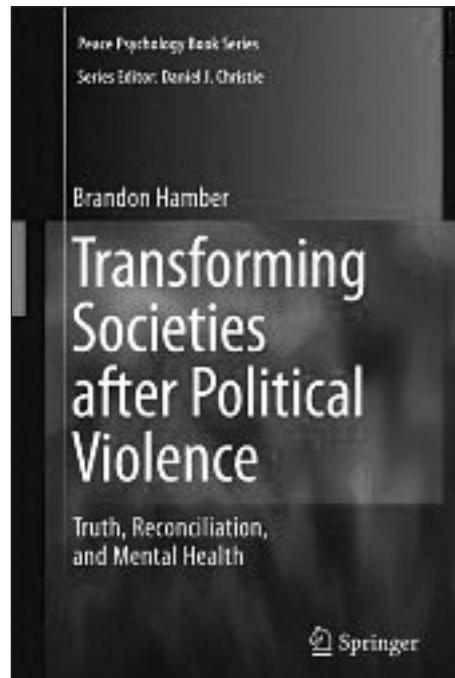
(Transformisanje društava posle političkog nasilja:
istina, pomirenje i mentalno zdravlje)

Dordrecht, Springer, 2009, str. 249

Knjiga *Transformisanje društava posle političkog nasilja: istina, pomirenje i mentalno zdravlje* ima za predmet psihologiju bavljenja masovnim političkim nasiljem. To je, kako sam autor kaže, knjiga o preživelima i njihovoj borbi, i, posebno, „o tome kako je individualni (mikro) proces izlaženja na kraj sa masovnim zločinima povezan sa kolektivnim ili političkim (makro) procesom bavljenja prošlošću“ (str.VI). Njena osnovna premla jest da bavljenje psihičkim posledicama političkog nasilja ne sme biti razdvojeno od bavljenja socijalnim kontekstom.

Za one koji poznaju Hambera i njegov naučni i aktivistički angažman njegova nova knjiga svakako predstavlja očekivanu krunu svega na čemu je radio kao angažovani klinički psiholog proteklih 12 godina.

Naime, prvi period Hamberovog bavljenja tranzicionom pravdom vezan je za njegovu rodnu Južnu Afriku gde je bio jedan od ključnih ljudi Centra za studije nasilja i pomirenja u Johanesburgu. Učestvovao je u debatama koje su prethodile osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, da bi kasnije lobirao za

stavljanje žrtve u fokus rada Komisije, davao podršku žrtvama i pomagao im da izgrade sopstvenu organizaciju za podršku i samopomoć, i radio evalucijska istraživanja vezana za rad Komisije za istinu i pomirenje. To je period koji je prevashodni predmet ove knjige.

Drugi period vezan je za bavljenje procesom istine i pomirenja u Severnoj Irskoj. U tom periodu Hamber je posebno mnogo uradio na razvoju projekta, a sada i organizacije pod nazivom *Healing through remembering* (Izlenčenje kroz sećanje). Trenutno je direktor Instituta UN za rešavanje konflikata (INCORE), Univerzitet Ulster, u (London) Derri-u¹. Iskustva stečena u Severnoj Irskoj i komparativna istraživanja koja je radio u Južnoj Americi, iako nisu predmet ove knjige, sigurno su uticala na Hamberovo promišljanje procesa istine i pomirenja, kao i na teorijsko uobličavanje sa kontekstom povezanog pristupa bavljenju mentalnim zdravljem u postkonfliktnom društvu.

Knjiga Brandona Hambera predstavlja pravo osveženje u literaturi o transpcionoj pravdi. Kako je napisao u predgovoru knjige, Hamber se opredelio da čitaocima saopšti ne samo rezultate svog istraživanja, već i da detaljno opiše sam proces kroz koji je došao do svojih zaključaka i teorijskih koncepata. Stoga je ova knjiga značajna ne samo u smislu dragocenih iskustava i teorijskih znanja koje nudi čitaocima, već i zbog osvetljavanja i naglašavanja značaja korišćenih metoda – kako u samom istraživanju tako i u načinu na koji je autor odabrao da rezultate tog istraživanja prikaže.

Drugim rečima, Hamber je izabrao, u nauci ne baš tako čest, autobiografski način saopštavanja rezultata sopstvenih istraživanja. Međutim, ovakav način se nekako čini prirodnim s obzirom da je autor izlagao rezultate istraživanja procesa u kome je i sam u potpunosti učestvovao, kao aktivista i klinički psiholog. Ipak, Hamber se za izbor ovakvog pristupa odlučio i zato jer smatra da je on podsticajan za čitaoce da iz svoje perspektive promisle i dalje nadograduju zaključke koji su značajni, kako za teoriju tako i za praksu.

Kompleksnost postkonfliktnog konteksta koji je istraživao uticala je na izbor interdisciplinarnog pristupa. Naime, kako ističe Hamber, „bavljenje kompleksnim društvenim pojavama zahteva korišćenje svega što je na raspolaganju“ (str.VI). S tim u vezi je i korišćenje različitih izvora (primarnih i sekundarnih) i tehnika prikupljanja podataka. Primarno istraživanje je uglavnom bazirano na intervjuima, a uronjenost u sam proces omogućila je i korišćenje neposrednog

¹ Grad ima dva naziva: Londonderry je naziv koji koriste unionisti – pristalice ostanka Severne Irske u Ujedinjenom Kraljevstvu, dok naziv Derry koriste republikanci – oni koji se zalažu za samostalnost.

posmatranja, ličnog iskustva i akcionog istraživanja. Pored toga, korišćene su i alternativne tehnike prikupljanja podataka, kao što je dokumentovanje procesa istine i pomirenja putem video snimanja i pravljenja dokumentarnih filmova. Dobijeni podaci i raspoloživi materijali bili su uglavnom kvalitativno analizirani.

Opisujući istraživanje koje je prethodilo ovoj knjizi, Hamber kaže: "Bio sam posmatrač, učesnik, istraživač, aktivista i aktioni istraživač. Moja uloga istraživača ne može se odvojiti od moje uloge u procesu... Istraživanje koje je ovde predstavljeno sprovedeno je u dinamičnom kontekstu socijalnih i političkih previranja u zemlji u to vreme. Svi smo učili kroz razvoj procesa." (str.5).

Knjiga je organizovana u 10 poglavlja. Prvo poglavlje daje uvodne informacije o metodološkom pristupu, kontekstu i strukturi knjige. U drugom poglavlju daju se osnovne informacije o južnoafričkoj tranziciji i procesu istine i pomirenja. U ovom delu značajna pažnja posvećena je i psihološkom uticaju političkog nasilja u Južnoj Africi i drugim delovima sveta, sa posebnim naglaskom na koncept traume i problemu koji je Hamber nazvao ekstremna politička traumatizacija.

Treće, četvrto i peto poglavlje imaju jaku autobiografsku notu i mogu se smatrati nekom vrstom autorovog istorijskog dokumentovanja procesa istine i pomirenja u kome je učestvovao. U tim poglavlјima on je opisao svoje iskustvo i ono što je iz njega naučio. Fokus je na tome u kojoj meri je Komisija za istinu i pomirenje promovisala izlečenje i na oceni psihološkog efekta njenog rada.

U trećem poglavlju Hamber je opisao svoju polaznu poziciju konvencionalnog kliničkog psihologa, čija ograničenja su sve više dolazila do izražaja kako je proces odmicao. Četvrto poglavlje posvećeno je evaluaciji službi psihološke podrške koje su uspostavljene od strane Komisije za istinu i pomirenje. Poglavlje se bavi pitanjem kako se Komisija bavila mentalnim zdravljem u periodu 1995-1998., nastojeći da odgovori na teška pitanja poput toga da li je Komisija bila psihološki od koristi za prezivele koji su bili u kontaktu sa njom, kao i da li je promovisala isceljenje.

Peto poglavlje se bavi ograničenjima Komisije za istinu i pomirenje i uticajem javnog diskursa na mešanje različitih koncepcata poput individualnog i kolektivnog izlečenja. U ovom poglavlju autor uvodi jedan od ključnih pojmova svog pristupa pomirenju: pojam ambivalentnosti. Pod tim pojmom Hamber podrazumeva dugotrajni i kompleksni proces izlaženja na kraj sa nasilnom prošlošću, pri čemu se ambivalentnost ogleda u bavljenju prošlošću kroz pokušaje da se „popravi“ ono što je nepopravljivo. Kako Hamber dobro primećuje, „kao rezultat ambivalentnosti, teško je opisati pravi uticaj traume, a put do neke vrste rešenja je veoma težak i kompleksan.“ (str.193). S tim u vezi,

Hamber problematizuje koncept okončanja traume, koji je postavljen kao jedan od ciljeva Komisije, uočavajući da se rešenje u tim kompleksnim slučajevima može sastojati samo u dolaženju do pozicije življenja sa nemogućnošću okončanja traume. Najprostije rečeno, to znači život sa emocionalnim bolom i tolerisanje pozitivnih i negativnih emocija u isto vreme. U ovom poglavlju Hamber je ukazao i na raskorak koji postoji između nacionalnih i individualnih procesa isceljenja, problematizujući očekivanje da ti procesi teku istovremeno.

Poglavlja 6-9 se detaljnije bave različitim temama poput naknade štete, pravde, istine, pomirenja i prevencije nasilja. Svako poglavlje bavi se različitim komponentama procesa bavljenja prošlošću, i vezano za njih razmatra pitanje psihološkog uticaja bavljenja masovnim zločinima.

U šestom poglavlju autor se bavi psihološkim aspektima naknade štete, poput nadoknade nenadoknadivog i simbolične reparacije. Ovaj odeljak se bavi i ulogom procesa, diskursa i vrste naknade štete u psihološkoj obnovi preživelih. Sedmo poglavlje bavi se pitanjem pravde i njenom ulogom u bavljenju prošlošću i, posebno, značenjem koje ona ima za žrtve i preživele. U ovom poglavlju autor, između ostalog, postavlja i pitanje da li pravda ima terapeutsko dejstvo. Posebna pažnja posvećena je iznošenju različitih iskustava koje su u procesu pred Komisijom za istinu i pomirenje imali preživeli i izvršioci. Štaviše, razmotreno je i teško pitanje vezano za tenziju između garantovanja mira i obezbeđivanja pravde, sa kojim se postkonfliktna društva često suočavaju. U okviru ove teme, posebna pažnja je posvećena razmatranju mestu prava žrtava u tranzicionoj pravdi.

Osmo poglavlje je fokusirano na istinu i pomirenje, dajući ocenu rada Komisije za istinu i pomirenje vezano za bavljenje istinom, odnosno pomirenjem. Evaluacija koja je data u ovom poglavlju šira je u poređenju sa prethodnim poglavljima i prevashodno povezana sa diskursom ljudskih prava i politike. Autor se bavi pitanjem mere u kojoj je Komisija doprinela otkrivanju istine i promovisanju pomirenja. Postojanje različitih značenja pojma pomirenja je takođe razmatrano. U ovom poglavlju je posebno značajno skretanje pažnje na razlike koje su postojale u različitim delovima zemlje, u smislu toga da je u nekim delovima proces bio uspešan, a u nekim skoro u potpunosti neuspešan.

Dевето poglavlje okrenuto je budućnosti i kao takvo postavilo je pitanje uloge komisija za istinu i pomirenje u prevenciji nasilja. Pri tome, autor se posebno bavi pitanjem uloge komisija za istinu i pomirenje u procesima društvene transformacije i integriranja kulture ljudskih prava. On, takođe, postavlja pitanje efektivnosti obećanja „nikad više“ koje se često vezuje za ove komisije.

Deseto poglavlje zaokružuje sve što je prethodno rečeno u originalni teorijski pristup i zaključke vezano za ulogu stručnjaka iz oblasti mentalnog zdravlja u tranzicionim društvima koja prolaze kroz proces transformacije. U ovom delu najviše dolazi do izražaja Hamberov ključni doprinos teoriji i praksi tranzicione pravde, sa stanovišta mesta žrtava i preživelih u njemu, i načina bavljenja posledicama političkog nasilja na njihovo mentalno zdravlje.

Hamber je svoj inovativni pristup smestio u prostor između društvenog konteksta i pojedinca, i tako uspostavio značajnu vezu između makro i mikro nivoa bavljenja prošlošću u postkonfliktnom društvu. Kako bi što jasnije predstavio svoj pristup, napravio je razliku između konvencionalnog modela konceptualizacije pomoći žrtvama ekstremne političke traumatizacije angažovanih u procesu otkrivanja istine, i modela određenog kontekstom koji je nastao kao rezultat njegovog istraživanja. Oba modela je opisao i grafički predstavio u obliku piramide koja ima identične elemente, ali sa obrnutim redosledima koji ukazuju na različit značaj koji se daje pojedinim elementima. Modeli sadrže sledeće elemente: službe za podršku preživelima u vezi sa procesom pred komisijom za istinu i pomirenje; javna svedočenja i davanje izjava i njihov potencijal za izlečenje; uticaj drugih faktora poput dolaženja do istine, ostvarivanja pravde, naknade štete itd., i angažovanje u društvenoj akciji za njihovo ostvarivanje; i, najzad, ambivalentnost, koja je definisana na napred navedeni način.

Za razliku od konvencionalnog modela u kome se prioritet daje podršci preživelima, kontekstom određeni model daje prioritet drugim faktorima, poput dolaženja do istine, naknade štete i pravde, i angažovanju u društvenoj akciji za njihovo ostvarivanje. Samim tim ovaj model je baziran na aktivizmu preživelih kao značajnom faktoru njihovog oporavka, pa samim tim zagovara njihovu aktivnu (osnažujuću) uključenost u zalaganje za ostvarivanje svojih prava, umesto tradicionalno pasivne pozicije žrtve. Naime, Hamberova istraživanja su pokazala da mnogi prežивeli započinju proces oporavka od traume mnogo godina nakon traumatskog događaja. Upravo stoga, za razliku od nekih drugih autora (npr. Herman), koji su smatrali da je društveni aktivizam poslednja faza oporavka, Hamberovo istraživanje govori da mnogi preživeli svoj „rad na traumi“ počinju upravo nakon što postanu društveno aktivni. U svom modelu Hamber daje poseban značaj i konceptu ambivalentnosti (nastavak života sa kontradiktornim emocijama) kao realnijem ishodu od okončanja traume.

Knjiga Brandona Hamera predstavlja nezaobilaznu literaturu za sve one koji se bave pitanjima istine, pomirenja i pravde, i, posebno, načinom bavljenja žrtvama i njihovom ulogom, u postkonfliktnom društvu – u okviru tranzicione

pravde, mirovnih studija, studija konflikta, psihologije pomirenja i kliničke psihologije, viktimologije i kriminologije. Preporučujem je istraživačima, aktivistima, terapeutima ali isto tako svima onima koji su i sami preživeli masovna politička stradanja, odnosno rat.

Vesna Nikolić-Ristanović

Poziv na saradnju i pretpлату

TEMIDA je часопис о виктимизацији (страдању), људским правима и роду. Часопис објављује научне и стручне радове који за свој предмет имају проблем жртва криминалитета, рата, кршења људских права и других облика страдања (са посебним нагласком на проблеме жене, деце, мањинских група, инвалидних лица и других категорија које су посебно изложене виктимизацији), страх од криминалитета, кршење људских права у затвору и у кривичном поступку, превенцију виктимизације и слично. Сваки број је тематски концептиран, али се објављују и текстови ван одређених тема.

Теме за 2010. годину су: бр. 2. **Žrtve diskriminacije** (рок за предају радова је 1. мај 2010.) број 3 – **Restorativna pravda između teorije i prakse** (рок за предају радова је 1. септембар 2010.) и број 4 – **Nasilje nad decom** (рок за предају радова је 1. новембар 2010.). Чланци ван ових тема могу бити предати Редакцији без обзира на наведене рокове..

Радови (чланци и прикази) се шалју на адресу Редакције, Виктимолошко друштво Србије, Доситејева 1а, 11000 Београд, тел/факс: + 381113034232, Е-майл: vds@Eunet.rs. Прилози се достављају у електронској форми према приложеним техничким упутствима.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Чланак треба да буде обима до 16 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Прва страна текста треба да садржи: **naslov rada, име и презиме автора/ авторке, apstrakt** (до 150 рећи) и **4-5 ključnih reči**.
2.1 Одмах иза презимена автора (на првој страници) отворити фусноту у којој треба dati назив институције у којој автор ради, званије автора и e-mail.
Пример: Петар ПЕТРОВИЋ*
3. Наслове pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:
Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)
Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)
Поднаслов 2 (слово abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.

Primer:

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavlјivanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

4.1.U fusnotama davati samo propratne komentare.

4.2.Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: ime i prezime autora/ke, naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Pretplata

Cena pojedinačnog primerka je 500 dinara. Pretplata za 2010. godinu iznosi za pojedince 2000 dinara i 8000 dinara za institucije. Cena pojedinačnog primerka za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo pretplata iznosi EUR 60 za pojedince, odnosno EUR 120 za institucije. U vezi pretplate molimo Vas da se obratite Redakciji .

Časopis je dostupan u elektronskoj formi na: www.vds.org.rs, www.nauka.gov.rs i www.doiserbia.nbs.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : часопис о виктимизацији, људским правима и
роду / главна и одговорна уредница Vesna Nikolić-
Ristanović. – Српско изд. – God. 1, br. 1 (јануар 1998) –
Београд (Ђуре Јакшића 5) : Виктимолошко друштво Србије
: Европски покрет у Србији, 1998. – (Београд : Prometej).
– 24 cm

Тромесечно. – Огледни број изашао 1997. године

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335